

Я. Гординський

Жіноче питання

01463/19.
06 10
БІБЛІОТЕКА „ДЗВОНІВ“ Ч. 19

83

Д-р ЯРОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В ПОВІСТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

443

44

1896

1/10

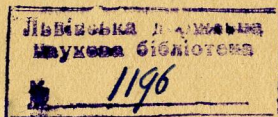
Д-р ЯРОСЛАВ ГОРДИНСЬКИЙ

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В ПОВІСТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Льв. обл. 1941 р.
Льв. обл.

~~61485~~ / 19.

~~3322.~~

ЖІНОЧЕ ПИТАННЯ В ПОВІСТІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

I

Жіноче питання не належить до найважливіших питань у повістях та романах Радянської України. На перший план виступають там найчастіше інші справи (соціалістичне будівництво та под.), а жінці відведена в їх розгорненні звичайно тільки невелика роль. І доходить до того, що деякі автори намагаються майже зовсім відсунути жінку від широкого повістєвого тла, як це пробує вчинити хоч би Григорій Епик у своєму великому романі „Перша весна“ (1931), не кажучи вже про таку агітаційну „Повість металу й вугілля“ Валеріяна Поліщука (1930), або про ранішу „Повість наших днів“ Петра Панча (1927), бо в них белетристичний елемент майже зовсім зникає. Але таке мало що не викреслення жінки з повістєвої акції відбивається так некорисно на повісті, що критика завважила скоро це явище й зазначила його шкідливість (нпр. у місячнику „Життя й Революція“ за 1933 р.).

Тому не дивно, що спеціально жіночому питанню присвячено в українській радянській повісті не багато окремих творів — ледве 8 більших: повість Аркадія Любченка „Образ“ (1927), романи Гордія Брасюка „Данна Анна“ (1929), Олександра Копиленка „Визволення“ (1929), Євгена Кротевича „Звільнення жінки“ (1930), Гео Шкурупія „Жанна Батальйонерка“ (1930), повість Н. Язововської „Дарка Безфамільна“ (1931), роман-пролог Андрія Головка „Мати“ (1931, невдала перерібка 1935) та роман Якова Качури „Ольга“ (1931). Із менших творів, що також називаються повістями, належать сюди: Володимира Кузьміча „Італійка з Мадженто“ (1926—7) та Варвари Чередниченко повість-плякат „Горпина Трактор“ (1929). Крім того ще в багатьох інших повістях та романах зачіплені важні жіночі справи, або виступають помітні жіночі постаті, але їм не припала там передова роль. Це треба сказати навіть про повість Наталі Забіли „Тракторбуд“ (1931—2) і про романи талановитого Івана Ле, що створив

чи не найживіші жіночі постаті в новій українській літературі загалом.

Жіноче питання в українській радянській повісті розгортається в головному на тій основі, що її витворила комуністична, більшовицька партія. А більшовицька партія завдавалась не багато з жіночим питанням: їй здавалось, що ця незвичайно складна справа вирішується, так сказати б, одним махом. Отже замітне, що в численних писаннях Леніна (а їх вийшло в українському перекладі за редакцією Миколи Скрипника до 30 великих томів) — жіночому питанню не присвячена довгий час окрема увага, хоч у комплексі інших питань порушене воно вже у ранніх Ленінових писаннях. Окремо про жіноче питання заговорив Ленін аж 19. листопада 1918 р. у короткій „Промові на I. Всеросійському Зїзді робітниць“ і далі у двох теж дуже коротких статтях із 1920 р.: „До жінок-робітниць“ і „До міжнароднього дня робітниць“ та в листах до Кляри Цеткін. Ленінове становище в цій справі зясоване в оцих небагатьох словах:

„Радянська влада перша і єдина в світі знищила повнотою всі старі, буржуазні, підлі закони, що ставлять жінку у нерівноправне становище з чоловіком, що дають привілеї чоловікові, наприклад, у царині шлюбного права, або в царині відносин до дітей... Але цього мало. Рівність за законом — це ще не рівність у житті. Нам треба, щоб жінка-робітниця домогалася не тільки за законом, а й у житті рівності з чоловіком-працівником. Для цього треба, щоб жінки робітниці щораз більшу участь брали в керуванні громадськими підприємствами і в керуванні державою. Урядуючи, жінки навчатися хутко і доженуть чоловіків“.

І далі:

„Жіночий робітничий рух головним своїм завданням ставить боротьбу за економічну й соціальну рівність жінки, а не тільки формальну. Прилучити жінку до суспільно виробничої праці, видерти її з „хатнього рабства“, визволити її з підпорядкованости, — що ступлює її й принижує, — одвічної й виключної обстави кухні, дитячої кімнати — ось головне завдання“.

А ще перед тим:

„Джерело буржуазного бруду, пригнічености, принижености — шлюборозлучний процес — радянська влада знищила цілком... існує цілком вільне законодавство про розлуку. Ми видали декрет, що знищив різницю у становищі шлюбної чи позашлюбної дитини... Ми знаємо, що весь тягар застарілих правил покладається на жінку робітничої класи. Наш закон вперше в історії викреслив усе те, що робило жінок безправними. Але справа не в законі. У нас по містах та фабрично-заводських місцях цей закон про цілковиту свободу шлюбу прищеплюється добре, а на селі ще часто-густо лишається на папері. Там досі (мова про 1918 рік!) переважає церковний шлюб... Боротися з релігійними забобонами треба незвичайно обережно;

багато шкоди завдають ті, хто вносить у цю боротьбу образу релігійного почуття“...

І здавалось би — кінець, справа вирішена: знищити досьогочасні релігійні, семейні та економічні звязки й поставити на їх місце громадянсько-державні з принципом повної рівності з чоловіками — і жіноче питання розв'язане. Одначе в практиці, в дійсному житті все те вийшло зовсім не так просто. Покажуть це вже хоч би й комуністичні жіночі часописи. Візьмім нпр. харківський „двоптижневий журнал центрального відділу робітниць і селянок комуністичної партії (б) України“ п. з. „Селянка України“ за 1929 р. Зміст цього часопису можемо в головному схарактеризувати оцими словами допису про одну сільську школу хатнього господарства:

„В школі викладають: дошкільне виховання дітей, охорону дитинства, санітарію, юридичні права жінки, кулінарію, а також — суспільствознавство, кооперацію, агрономію тощо“.

Оце й є ті справи, що ними постійно цікавиться „Селянка України“, розуміється, йдучи за живим життям. Щоправда, передові статті присвячені: індустріялізації, участі жінки у військових організаціях, різним комуністичним святкам і под., але постійною рубрикою є обговорення участі жінок у сільрадах та делегаціях і коопераціях, далі лікарський поради́ник — передовсім у дитячих справах (ясла, недуги й ін.), особливо підкреслюється сільське господарство, тут і там у дрібних порадах подано кухарські приписи й завваги про домашнє господарство. Словом, не зважаючи на гучномовні етикети про повноту жіночих прав, селянській жінці залишено й далі передовсім домашнє й пільне господарство та дитину — все інше є додатком до тих жіночих зайнять. Протирелігійну пропаганду перенесли в головному до оповідань із ілюстраціями. Подібний характер має також „орган центрального відділу робітниць та селянок ЦК КП (б) У“, тижневик „Комунарка України“, тільки цей часопис пристосований більш до життя фабричних робітниць, тому тут менше говориться про сільське господарство; зате є додаток про модні одяги. Отже життєва практика не зовсім іде в парі з категоричними гаслами комуністичної пропаганди в жіночій справі.

Скільки відомо, не маємо праці, що обговорювала б цілість жіночого питання в Радянській Україні, окрім агіток. Але зате є книжки, що говорять про російську жінку в Совітській Росії, якась німецька праця др. Фанніні Галле з 1932 р. Хоч д-р Галле глядить на справу крізь надто рожеві окуляри, вона охоплює ціле жіноче життя сучасної Росії, й тому варт приглянутись її спостереженням. Жіноче питання в більшовицькій Росії обіймає кілька фаз. Перша фаза — це час загального заколоту в часі 3-літньої громадянської війни (1917—1920). Вже перша загально-російська конференція робітниць і селянок у Москві в листопаді 1918 р. зазначила, що немає спеціально жіночого питання, а існує тільки загально пролетарське пи-

тання, партійне. Тому не організовано окремих жіночих товариств. У висліді того повстає велика жіноча армія — озброєних фронтовичок. Декрети Леніна з 19. і 20. грудня 1917 р. касують церковний шлюб, і совіський кодекс із 1918 р. згадує тільки про реєстрацію подружжя в уряді цивільного стану (загс). Але все те не забезпечувало жінці відповідних аліментів, тим більш, що друга фаза, час дволітнього голоду після закінчення громадянської війни, вводить ще більший заколот. Настає справжня анархія вільної любови, збільшена у третій фазі т. зв. неп-ом, із поширеним спожиттям алкоголю. Почалась прилюдна дускусія над способами зменшити лихо, а 1925 р. 160 мільйонів дискутували над новим подружнім законом, що став обов'язувати від 1927 р., починаючи четверту фазу в розвитку жіночого питання в сучасній Росії. Цей новий закон має причинитись тільки до упорядкування нових правних відносин і до охорони інтересів матері й передовсім дитини та зрівняння подругів. Решта — це справа приватна, держава є найвищою інстанцією хіба в спірних випадках. Зрівняно з правного боку реєстроване й нереєстроване подружжя, полігамія властиво не заборонена, не має там поняття: шлюбний — нешлюбний, подружжя зрада, in flagranti й под. Реєстрація подружжя дуже упрощена, розвід дуже легкий.* Тим самим не має нешлюбних дітей. Управильнено справу аліментів. Материнство признано громадянським обов'язком, зорганізовано опіку над матір'ю й дитиною. Охрматмлад — стала складовою частиною цілого суспільного життя в Росії; дитячі ясла дійшли 1932 р. до числа 3 мільйонів; годування дітей до 3. і 4-ого року життя намагається перебрати на себе сама держава. В комсомолах, де зразу запанувала розпутність, звернено молодь до будівничої праці; а в цілості того життя запанувала коєдукація. Одначе при тому повному звільненні російська жінка не почувается щаслива: її позбавили чуттєвих, еротичних переживань. „Виявляється, що совітські російські жінки мають, щоправда, всі права, але не мають права бути жінкою у вищому розумінні того слова“. Патріярхальна родина загибає. Цікаві форми має боротьба з вуличною торгівлею коханням — тут найзамітніші профілякторії, де вуличні жінки можуть лічитись і де їх виховують на корисні громадянки, перероджуючи їх духово. Жінка бере участь у всіх ділянках життя — всі уряди не тільки для неї доступні, але її щиро втягають до них, починаючи від зборів делегаток до сільських та міських рад аж до високих урядів у військових штабах та командах на кораблях. Розуміється, в практичному житті ці широкі установи зустрічають такі елементарні перешкоди, як: недостачу помешкань та їх перелюднення,

* Про руїницьку шкідливість такого закону та його погубні наслідки переконалися й самі більшовики і в 1936. р. видали новий закон, що вельми утруднив розводи й зривання подружжя. Зокрема повстав більшовицький проект закону, що забороняв би переривати вагітність, накладав би податок на безженних і признавав премії для численних родин (див. „Діло“ ч. 98. 1936 р.).

недостачу їжі, мила й под. Не помагає на те навіть усупільнення господарства та кухні у комунах. Як на суспільності відбивається протирелігійна пропаганда, про те д-р Галле не згадує, але вже з поданого короткого перегляду її праці кожному це ясне.

II

А як пристосувала ці гасла українська радянська повість та роман? Відповідно до бажань урядових кол, висловлених нпр. П. Постишевом та А. Сенченком у доповідях, надрукованих опісля в київській „Літературній Газеті“ за 1935 р., совітська література повинна керуватися своєрідним т. зв. соціалістичним реалізмом, тобто відбивати сучасну дійсність у світлі потреб і наказів комуністичної партії. І таке наставлення, партійне, декуди вузько пропагандове треба мати на увазі при обговоренні також української повісті. І нас буде цікавити не тільки те, якими ідеями й фактами передає українська повість та роман у Радянській Україні жіноче питання, бо тематика тих творів приневолена числитись із важким натиском урядових кол, але цікавіше буде пізнати своєрідне освітлення тих фактів та ідей, пристосовання їх до українського ґрунту, спроби створити свій власний світогляд і, що найважливіше, свою власну мораль.

Отже передовсім жінки, що виступають в українських радянських повістях та романах, є найчастіше нерелігійні, а то й яскраво безбожні. Одначе релігійну справу потрактували повістярі Великої України назагал дуже епізодично: звичайно згадують про неї тільки ледве одним — двома нятками (нпр. Брасюк). Тільки вийнятково піднесено релігійну справу до принципіального значіння. Замітне, що таке зустрічаємо власне в повістях, присвячених спеціально жіночому питанню: у Кротевича й Яволовської. Дарка Безфамільна розповідає про причини своєї антирелігійности. Вихована, як підкидень, у московському виховному будинку, вона добре затирила довгі ранішні церковні богослужби, що так мучили безпритульні дівчата:

„Це вже почалася мука... Відправа некваплива, безконечна. В животі пуста. В голові пливуть сині плями від втоми. Болять коліна, а ти стій, бо побачать, що сіла, або притулилася до стіни, зараз же з церкви і тоді без обіду. Скільки разів зомлілу її виводили з церкви... особливо підчас великодних відправ, коли всі постили, без молока мяса й риби“.

До того ще й трапилось, що безсумлінний Дарчин хлібодавець, розпусний поліцаймстер, зломив їй життя власне у великодню ніч, здоровлячи її цинічно словами: „Христос воскрес!“ Коли ж Дарка, не вважаючи на те, добилась врешті заряду в домі для виховання дітей, а давня настоятелька намовила дітей іти до церкви, то Дарка, перепоена наскрізь більшовицькими ідеями, попадає в гнів. Та все таки читач повісті Яволовської заскочений однією несподіванкою: Перше любовне запитання від більшо-

вицького провідника Мальцева почула Дарка у підземній... каплиці. Пояснення тієї події залишаємо самому читачеві.

Не так було з Кротевичевою Оленою Нехитрою, що про-була 14 літ у Дитячому Притулку в Донбасі й полюбила щиро цей Притулок. Тут не було кому виховати у дітей релігійні почування. Єдиним побожним виховачем у Притулку був учитель, що його діти ненавиділи за крайнє непедагогічну поведінку. Зрештою, в Притулку не вкоренились ні релігійні, ні офіційно-патріотичні почування, бо в його оточенні „майже не було отого ґрунту, отого постійного впливу, який так часто спостерігається в родинному житті“, а релігійні обов'язки сповняли діти небало. Тому не дивно, що коли трапився симпатичний дітям, нерелігійний викладач письменства, він розбив легко їх хитку віру, бо „вона не мала в нас особливого кореня, бо не вглиблювалася в нас із наймолодшого віку, з самого дитинства“. Та як би там не було, особливої ненависти до релігії не повинно було витворити це оточення. Тому з немалим здивованням читаємо таку розмову з малою донечкою героїні:

„Та ось незабаром дівчинка, якій тоді пішов уже шостий рік, запитує мене: — Мамуся, що таке хамка? Мені ясно, звідкіля це — і я навмисне досить докладно, не змінюючи змісту, розповідаю їй отой біблійний міт про Ноєвого сина Хама, що з відійшлих у непамять людства давен перетворився в його уяві в зразок усього нестерпно-невихованого, вульгарного, бридкого — в трафарет справжнього „хамства“. — Так значить Хам посміявся з отого нехорошого Ноя, що припустив собі пиячити й валяться п'яним на землі? І це все-е? — зробила Лю спочатку великі очі, ніби хотіла додати: — Ну, чому ж тоді вчувається з оцим словом щось кепське, образливе?... Але миттю вона вже вільно-превесело сміється. — Ха, ха, ха! Так він же хороше, дуже хороше зробив отой Хам. Чудово, просто! Хіба ж то зле ставитись отак до тих, що пиячать? Чи не правда, мамусю? Я ствердно хитаю головою, чомусь сама переповнююсь радістю. — Так, так, зовсім не зле зробив тоді отой Хам. Взагалі потрібно завжди не шанувати того в людях, що припускають вони собі бридкого, нехорошого. І це зовсім так — хто б вони тоді не були: навіть тато, навіть я. Ще веселіше сміється Лю, аж порснула сміхом. Такою смішною удалася їй одна вже думка про те, що і я могла б бути в такому стані, як Ной. Але хутко залишає сміятись: — Отже я тепер ніколи-ніколи, мамусечко, не буду ображатися з хамки. Хай собі там!“

Оця своєрідна оборона хамства й бажання залишитись хамом такі відразливі, що засуджують самі себе. Але такий божевільно схиблений характер мають майже всі протирелігійні виступи в українській радянській повісті — всупереч виразному заповітові самого Леніна. На щастя, як згадано, вони не такі часті. Рідко повісті не доторкають зовсім релігійних справ, зате часто обмежуються до таких загальних натяків, як нпр. Олександр Копиленко у „Визволенні“: „Революція звільнила людей

від усіх забобонів старої моралі і релігії“, або ще виразніше в романі Олеся Досвітнього „Гюлле“ (1926), де туркенья Гюлле покохала чужинця Ремо й наважилась зламати прадідні звичаї, що признавали східню жінку за невілницю, а її милий Ремо відповідає мусулманинові Ахметові: „Як бачиш, жінку, твою сестру, я не одурих. Вона тільки стала людиною наполовину і хоче бути людиною цілком... Твоя віра, як і всяка віра, цього не дозволяє. Тепер вона звільнилась од неї. А проте... яке кому діло?“; або до дотепів, майже все безнадійно недотепних і брутальних. І тільки дуже вийняtkово попадається повість із згадками про релігійні настрої без ніяких завваг (Семен Складенко „Тиха пристань“ 1929), або де виведено поважнішу протирелігійну диспути (Іван Ле „Юхим Кудря“ 1925), чи навіть такі неміливі завваги, щоправда в устах поета в пивній:

„А ми? Кінець-кінцем, усі наші ареопляни, радіо й задуш-ливі гази — нікчемний дріб'язок проти втраченої надії на рай... Слухайте, ви думали про страшну суперечність людини, що свідома безглуздості свого минушого існування, а увічнити його неспроможна? Я боюсь, чи не стоїмо ми перед відродженням віри?“ (Валеріян Підмогильний „Місто“ 1927).

Також тільки вийняtkово трапляються романи, що в усій своїй основі проводять послідовно протирелігійну тенденцію, чи може пропаганду, як ось: Івана Ле „Роман Міжгір'я“ (1926—33), повісті (для молоді!) В. Таля „Любі бродяги“ (1927) і „Дивні пригоди бурсаків“ (1929), або недокінчений ще Івана Микитенка „Ранок“ (1935). Одначе всюди тут нерозважна й нетактовна тенденційність така яскрава, що дуже понижує мистецький рівень у тих романах. Сюди належить і Я. Качури „Ольга“ — тут одним із проповідників безбожництва стає священник у церкві, хоч він формально не зриває з Церквою.

Зрештою, релігія представлена як щось далеке, переборене. І, здається, чи тільки не один раз виступає така лікарка Ксана (у повісті В. Вразливого „Перемога“ 1932), що, як християнка, не втрималась від тяжкого гріха й поклала на себе кару.

Бо звичайно, коли релігія ще держиться, то хіба в людей відсталих, що неспроможні сприйняти нову добу. Така нпр. стара жидівка Єтель у повісті Леоніда Первомайського „Земля обітована“ (1926). Вона не може зрозуміти новітніх змагань у своїх синів, а все ж таки вона така величня у своєму материнському болю:

„Було два сини в мене, як двоє очей у лобі, як сонце і місяць на небі, а тепер немає моїх очей. Як я буду блукати цим великим, холодним світом сліпа?... Хто зважить біль? Бог у небі — він бачить... Помру колись — кадішу ніхто не промовить над могилою, як сука, а не як єврейка — мати своїх дітей... Двоє їх було в мене, як двоє очей у лобі...“

І чи ж дивно, що син її Єрухим тужив усе за нею, той сам Єрухим, що замість Палестини знайшов нову „землю обітовану“ в комунізмі й не хотів на батьківській могилі сказати прощальне

„кадіш“. Інші матері не приймають так глибоко цієї різкої зміни в поглядах „новітньої людини“ і годяться з тим як із якоюсь мирною мелянхолією, як це чинить Надія Степанівна у повісті Наталі Забіли „Тракторобуд“. Але буває й таке, що побожність і прихильність до Церкви виставляється як одну з прикмет протикультурного світогляду та контрреволюційного настрою — такі є всі побожні жінки у Яволовської. Ще іншу постать вивів Гео Шкурूपій: дочка професора петербурзького університету Жанна Барк, названа Жанною Батальйонеркою, бавиться у теософію та викликування духів — але це тільки панські примхи.

Як бачимо, ще часто являються в українських радядських повістях постаті жінок із поглядами давніми, не більшовицькими. І то не тільки епізодично. Вони є й деколи головними повістевими героїнями, як ця нещасна Софія Кравчик у повісті Григорія Епіка „Без ґрунту“ (1928—29). Софійка живе вже, щоправда, в нових часах устійнення більшовицької влади, але своїм характером і долею нагадує вона зовсім безпомічні жертви суспільних відносин у повістях Квітки, Левицького, Мирного. Супроти нових більшовицьких бюрократів і міської біди вона зовсім безсильна. Вона не вміє знайти собі самостійної праці й для здобуття своему малому братанкові життєвих засобів, піддається насильству більшовицького злочинця-урядовця, а коли врешті її полюбив щиро чесний більшовицький робітник Юхим Скляр, вона кінчить самогубством, щоб його не обдурювати. Інша знов є таємнича Марта з роману Олексі Слісаренка „Чорний Ангел“ (1932). — Вона пройнята якоюсь сонливою, містичною вірою в „Чорного Ангела“, провідника протибільшовицьких повстанців; для нього вона не побоялась спричинити важку катастрофу для комуністичного агронома Артема Гайдученка, що приймив її до себе. До жінок старшого покоління можна зачислити й таку Ніну Василівну в повісті О. Слісаренка „Плантації“ (1925), що, хоч дочка жандармського генерала, залюбилася у хлопці, що виявив себе революціонером та приневолив її ще врятувати йому життя. Але є й такі вигадки, як у романі О. Досвітнього „Алай“ (1924), що жінка тягне революціонера у протиреволюційне оточення. Жінки старших поглядів, що не можуть погодитись із перемогою більшовиків, заповняють замітний сатиричний роман Юрія Смолича п. н. „Фалшива Мельпомена“ (1828), де законспірована петлюрівська організація, залишившись під більшовицькою владою, переміняється в мандрівну театральну трупу. Це істеричні й вередливі жінки, що замість реального життя бачать давні мрії, але все ж таки вміють у важких хвилях піддержати мужчин, а панночка Маруся здобувається навіть на таку енергію, що, коли її любий Котигорошок ставить їй питання: „Справжнього є два: діло (розум. патріотичне) і ти... І я зараз не знаю: що зараз для мене більше?“ — вона відповідає обурена: „Як ти можеш таке казати? Та коли „діло“ скаже вбити тебе, я, не роздумуючи...“ — Вона червоніє і, не докінчивши, розгнівано відверта-

ється" й опісля додає поважно: „Ніколи не жартуй так... [З цим не можна жартувати. Кожна людина мусить мати щось велике, щось більше над усе, і це ніколи не мусить бути його особисте щастя". І Маруся бажає бути Котигорошкові дружиною, аж довівши боротьбу до кінця, а покищо вона хоче бачити Котигорошка дужим, запальним, фанатичним... Але попри те виходять між жінками в цій оригінальній трупі й суперечки за маленькі особисті справи: Катерина і Неоніла мало не побились за місце в ролях. Справа з жіноцтвом кінчається смішно трагічно: політичні розходження доводять до того, що Котигорошок стрілив до Марусі, але не вчинив їй нічого, бо револьверові патрони були клейтухові. Отже Маруся, хоч і не погоджується з більшовицькими порядками, є вже людиною чину, активною.

III

І не сантиментальна пасивність, що піддається надто своїм почуванням, але діяльна активність є основною прикметою нової жінки в українській радянській повісті. Втратило ціну ніжне жіноче почування, що дозволяє легко чоловікові зовсім запанувати над жінкою; воно просто знуджує новітнього чоловіка. Герой голосного роману Валеріяна Підмогильного „Місто" Степан леліє золоті сні про наївну Надійку:

„Хай тільки вона схилиться до нього — вони вдвох переможцями ввійдуть у браму міста!.. Саме ім'я її було надією, і він повторював його, як символ перемоги“.

Але коли довірлива Надійка не думає сперечатись із його перемогою, настрій Степана, подратованого життєвими невдачами, різко міняється:

„Він почував свою над нею владу і хотів, щоб вона корилась. Вся прикрість його на ній зосереджувалась, і він може вдарив би її, коли б вона надумалась сперечатись. Але вона покірно пішла“.

Та коли Надійка без протесту віддає Степанові своє кохання, він брутально крикнув до неї:

„Ти, ти винувата! — І пішов геть, повний туги та гніву“.

Надійка остогидла йому відразу. Подібно без жалю, хоч уже спокійніше, покидає Степан старшу від себе Тамару Василівну з такою філософією:

„Кажіть ви, я мушу мовчати. Нічого я не знаю. Не знаю, що буде зі мною. Але одно я зрозумів — живемо ми не так, як хочемо й.. мусимо робити іншим боляче. Це я зрозумів. Іноді буває гарно, як зараз. Затишно, тихо. Те, що ви зробили для мене, ніхто вже не зробить... я мало думав про вас, коли ви біля мене були, але завжди згадуватиму, коли вас не буде“.

Але Тамара знає, що таке мусіло прийти:

„Я ж вірила в Бога... тобто колись вірила. А коли побачила тебе, знову почала молитись. Дарма! Я прийшла до тебе,

як сновида. Ти відіпхнув мене — я пішла. Покликав — я прийшла. Воля моя зломилась. — Вона стиснула йому руки“.

Так ; щира, віддана любов не вистачає вже, не має зрозуміння, вона скоро прикритись. І знуджений такою відданою любов'ю Петро Гамалія у Копиленковому „Визволенні“ покидає без надуми свою жінку Уляну разом із трьома дітьми на велику біду, але його син Сава зовсім розуміє батька:

„Бачиш, ми надто консервативні, нас переконали, що одружіння повинно бути міцним, ніби людей приковують одного до другого. Справа не в законі, а в побутових вимогах... Закон одне, а життя інше диктує. Мати моя надто по-старому про все мислить. Ти зрозумій, батько став біля такої роботи, що вимагає розвиненого інтелекту... Йому треба мати помішницю в роботі, що розуміла б його. Чи цікава йому тепер та містечкова, підстаркувата молодиця Уляна, що ледве вміє читати—писати та добре знається на хатньому господарстві? Розвивати її?... Для цього стара вже, а для мужчини — сорок три роки вік невеликий... Мати напевне розуміє це все, у неї голови на трьох розумних вистачить... Нехай кожен живе на свій смак і як захоче... Мені подобається все ж, що батько розрубав вузол і нічого не злякався. Ми ще по-старому мислимо собі родину й одружіння. Зійшовся з якоюсь жінкою — обов'язково живи з нею, доки здохнеш! А коли переріс її на п'ять голів? Я дуже люблю матір і вважаю, що вона надзвичайна людина... Коли б мені сказали, що я мушу ціле життя прожити із своєю дружиною, я б ніколи не одружився“.

Отже безпосереднє, глибоке, чисте почування у жінки не імпонує вже новітньому чоловікові в Радянській Україні. Це, на його гадку, застаріле й нудне.

„Любов занепала — приблизно на аршин від серця — говорить київський поет Вигорський у романі В. Підмогильного „Місто“. — Тобто вернулась до свого вихідного пункту... Дикуни не знали її, а наш вік є вік освіченого дикунства... любов „знижається“. Пісня кохання проспівана. Любов стає поруч муз і надихає разом з ними тільки старомодних поетів. Натомість висувається те, що було найголовніше в дикунстві — праця. Справжній поет може бути тільки поетом праці“.

В іншому романі — п. з. „Недуга“ Євгена Плужника (1928) кохання представлене як ця справжня недуга, що спинає в корисній праці героя твору Івана Семеновича — він може повернутись до тієї праці, тільки поборовши в собі кохання до зрадливої акторки.

А яка жінка імпонує тому новітньому чоловікові? Яких жінок створили нові обставини?

Новітня жінка в Радянській Україні -- це не тільки пробуджені під впливом кохання азійські жінки: туркения Гюлле з роману Досвітнього, що покидає батьківське село й віру та втікає з милим у широкий світ, не завагавшись виступити проти своїх навіть із зброєю; це не тільки узбечка Бімба-хон із „Роману

Міжгір'я", що не побоялась покинути прадідівський одяг „паранджу“ та здерти з лиця східню заслону „чімнат“, але й відважилась виступити з прилюдною промовою та здобути собі європейську освіту. Це — передусім та Аглая з роману М. Хвильового „Вальдшнепи“, що її „від природи покликано до кипучої діяльності, що хоче „творити життя“ і вміє те життя здобувати силою своєї рішучої волі, а далі це комсомолка, піонірка-ударниця, — словом, дівчина-активістка. Автори комсомольських повістей (Іван Кириленко „Кучеряві дні“, 1930, Леонид Первомайський „Плями на сонці“, 1927 — оба заголовки дуже характеристичні) стверджують дуже обережно, але зовсім виразно, деморалізацію в комсомольських організаціях і слабкі спроби боротись із тим моральним занепадом. Коректор Усик у Первомайського питається просто „передовика молоді“ Ничипоренка:

„А норми поведінки... у вас же єсть яканебудь етика?... признайтесь, ви пили цю ніч? А? Єсть у вас якісь норми? Дозволяє ваша етика пити?“

На це Ничипоренко відповідає дуже характеристично: „Ну, захотілось мені — я й свиснув“ і Усикові залишається хіба заввага: „Мерзотна етика! Етика авантюриста з великого шляху... „Захотілось мені“... А ви знаєте, що „я“ — остання літера абетки?“ Чи ж дивно, що після нічних п'ятак такий Ничипоренко підлабзнюється опісля навіть до підстаркуватої, негарної робітниці Насті, але „відчув доброго стусана ліктем у груди й почув притамовано схвильований голос: — Іч... Молокос... чого так забажалося?... Думаєш, плещуть на мене, так і правда тому, так і кожному шмаркачеві даюся? Соплі втри! А ще й на зборах про розкріпачення жінок патякає...“ Та Ничипоренко загрузав далі: „...містом ходили чутки, ніби в підвалі профшколи відбулася оргія, трохи не „атенська ніч“ з участю Лізи Лазаренкової, „а також говорили про те, що гульбище влаштував комсомольський осередок. У цьому є частина правди“. Правдою було те, що Ліза, серед такого п'яного товариства, поводитись дуже свobodно й говорила надто інтимно. Та справа кінчається ще добре: Ничипоренко, дійшовши до краю упадку, хотів повіситись, одначе його врятували, а й Ліза улаштовує своє життя.

І в Кириленка змальований душевний розклад та відродження діяльного комсомольця Никодима Гринюка, при чому жіночі постаті виступають тут чіткіше. Ось і зовнішній образ такої робітниці-комсомолки, що нею захоплюється Никодим:

„Коли три місяці тому, приїхавши на роботу в райком, він зустрів там Катю, йому одраз сподобалась ця жвава активістка, що гаряче сперечалась, а головне — дивилась на життя так само соняшно і радісно, як і він. На перший погляд це була звичайна комсомолка, що їх так багато можна зустрічати в осередках, райкомах чи десь в радустанові. Ще два-три роки тому вона, як і всі, ходила в шкурятянці, повязана була червоною хусткою, по хлоп'ячому намагалася курити цигарки і говорила „шамать“ замість їсти. Але згодом жити стало краще, у акти-

вістів з'явилися краватки, і по кредитуванню можна було дістати пристойного костюма. Молодь гарячково вчепилася зубами за школу, за книжку, за розумну розвагу. Правда, були одиниці, що взивали це переродженням, ухилами і навіть буржуазністю. Та таких поволі перестали слухати, і могутній масовий процес культурного зростання робітничої молоді хоч краском зачіпав кожний юнака чи юнку. Тепер до Катриних чорних очей більше личив темно-синій англійський костюм, ніж загрубіла витерта шкурятянка. Біла блузка з краваткою дуже відтіняла тонкі вороні брови і пухлі малинові губи. Двадцять осінь її життя, така запашна і хвилююча, принесла їй палкі дівочі мрії і настирливі вимоги молодого тіла“.

І оця Катря любила Никодима „за якусь внутрішню животворну силу, що завжди горіла, запалювала всіх, примушувала уперто переборювати всі витрибенські вередливої господині-життя“, а „громадська думка комсомольського району відразу прихильно поставилася до товаришування Гринюка з Катрею“. Але якийсь час обмежувались короткими, теплими розмовами десь у клубі, райкомі чи осередку. Більшого дозволити не могли, бо гарячкова робота... забирала весь вільний час і снагу. До того ще Гринюк розумів, що за ними стежить весь районний актив, а тому зайва обережність не пошкодить. „Та й без того він був розважний і знав, що поспішати в таких справах не рекомендується. Правда, іноді тихого вечора... кров Никодимові ставала гарячою“, а тоді Гринюк „думав про те, що завтра ж поставить перед Катрею питання руба: його вона чи ні? У такі хвилини Никодим схвильовано блукав з кутка в куток по кімнаті і врешті сідав за книжку. Книжка помалу втихомирювала розпалену голову...“

Але раз „він чогось раптом підхопив Катрю під руку і, наче поспішаючи кудись, поволік її за собою“. У себе, вдома, не захотів слухати Катриних сумнівів щодо її становища до партії. І Катря почала хвилюватись, та коли Гринюк ставав надто нахабний, вона „раптом відчула, що він якийсь чужий і далекий їй. „Невже це він, агітпроп райкому? — майнуло в голові — Ганчірка якась?...“ А в серці тоскно занило ображене дівоче почуття“.

Та Катря скоро простила Гринюкові:

„Жіноча чутливість і ніжність заговорила в ній сьогодні з усією силою, а одна настирлива думка уперто ворушилася в голову: „Треба неодмінно поговорити сьогодні. Хай він не думає, що я до нього погано ставлюся. Ні. Я просто була здивована раптовою зміною його відносин до мене“.

І підо впливом маніфестаційних демонстрацій вони годяться з собою:

„Точка, Катю... забудьмо про старе. Та й хіба можна згадувати якісь там особисті дрібязкові справи, коли ми живемо в такий неповторний час?... Катря відчула: Гринюк стає самим собою, цебто колишнім агітпропом райкому, що своїми промовама завжди захоплював, підносив настрої, викликав бажання невпинної боротьби і творчої праці“.

Та все ж таки — вона зголосила в загсі своє подружжя з іншим витриманішим партійцем, бо Гринюк заламався: він дозволяв собі на дешевеньке кохання то з сусідкою, жінкою Мері, що виявилась опісля зручною діяльною босвичкою проти більшовиків, то зневажив себе вуличним коханням. Його зняли з районного проводу й він дійшов до гадки про самогубство й тільки в час спинили його товариші-комсомолці; він відроджується до нового життя. Але й Катря захиталась у партійних переконаннях: вона ходила потайки на збори опозиції, та опісля усе виявила партії. Товариськими сходами з нагоди Катриного шлюбу кінчається ця Кириленкова комсомольська повість. Вона не дає ясно зарисованої постаті української комсомолки. Особисті й партійні справи грають тут, щоправда, дуже характеристичну роль, але загальний образ виходить ще доволі імлістий.

І аж Л. Первомайський у своїй повісті „В повітовому маштабі“ (1929—1930) вспів, чи не перше, дати доволі закінчений образ української комсомолки в особі Ольги. Це — наскрізь пролетарка. Дочка робітника, що згинув від вибуху в копальні манганової руди (улюблений мотив у совітській літературі!), і матері, що її вбив полюбовник, Ольга залишилась сама із старшою сестрою Варварою й 18-літньою дівчиною опипилась разом із Варкою у коммолі та „з нерозважної дівчинки стала виростати в мужню товаришку“. З того часу жила в комунці, з незачиненими дверми до хлопячої кімнати. І тоді обік неї знайшовся комсомолец Лев — вони покохались. Але

„думки про народження кохання значно пізніше з'явилися у Лева, як і в Ольги... Але народження кохання? Чому не пам'ятають ні Лев, ні Ольга початків його, чому не могли вони згадати тієї першої краплі, що з неї власне почала рости велитенська гаряча хвиля, що трохи не залила їх обох? Може й справді звиродніло давно кохання, що про нього писалося в старих романах, друкованих нерівним елісаветінським шрифтом на грубом жовтому папері ручного розливу... Зовсім інше й несхоже кохання народжувалося в серцях безвусих юнаків і прозорих дівчат з комуністичних спілок молоді. І воно не могло бути схожим, бо часто-густо першою прочитаною книжкою такого юнака чи дівчини була: „Удержат ли большевики государственную власть“, — а першим незрадженним коханням — революція“.

Отже політичний мотив, партійна справа виростили в комсомольському коханні в часі громадянської війни до значіння першорядного рішального чинника. І ось перед читачем оригінальна любовна дія:

„Ім довелося разом чергувати коло озназу. Це було давнішньою мрією Ольги. З Варвариною рушницею, загорнувшись

у довгу коршунову шинелю, стояла вона коло чохаузу. Біля воріт, насвистуючи салдатську пісню, стояв Лев. Він лише приїхав з губкому, ледве прорвавшись крізь загорожу бандитських роз'їздів, і його не пустили в заставу. Ніч була тривожна. Застави стояли за містом. Наближався легендарний Сухоручка, що про нього доводилося нераз чувати найжахливіших оповідань. Того ж таки дня Варвара оповідала в комунці, як Сухоручка, забравши Старгород, видав наказа виказати всіх комуністів, комсомоців, а якщо ні — усе містечко вогнем візьметься“...

„Вони залишилися вдвох. Тиша висіла над містом і здавалося, що в цій тиші великі березневі зірки звучать. Секретар організації і рядова комсомолка стояли за декілька кроків одне від одного й обом хотілося підійти одне до одного... Мезальянс! — сказав би комсомольський скептик Мадика.. Обом хотілося підійти одне до одного, зазирнути у вічі, всміхнутися може й не говоривши. Ользі чомусь згадався далекий приємний зимовий вечір, коли Лев уперше з'явився в комунці і їй видалося, що саме тоді вона вперше захотіла залишитися з ним на самоті, притулитися до нього теплим тілом, відчувати на плечах своїх його руки... Не можна було кидати постів. Ольга мріяла, загорнувшись у коршунову шинелю. Шинеля пахла шинелею, салдатським сукном, трохи кінським потом, стайнею, Це панило. Лев насвистував салдатської пісні коло воріт і — секретар організації! — думав про рядову коммолку Ольгу... Мезальянс! — як сказав би коммольський скептик Мадика. Двері чохаузу та ворота осназівського двору виходили на один бік вулиці. Їм треба було мінятися місцями, не кидаючи з поля виду постів. Таким чином вони посеред дороги зустрічалися... на одну мить. Це ж так просто... Майже разом вони рушили одне одному назустріч. Їхні очі зустрілися. Розійшлися... Це сподобалося обом. Вони знову йшли одне одному назустріч, знову дивилися в очі і усміхалися. І коли вже стало темніти, коли ніч востаннє збирала чорні сили, коли вони зустрілися невідомо вже який раз, — Ольга зупинилася. — Льво! — гукнула вона й простягнула до нього руки. Це був їхній перший поцілунок і вже за хвилину вони знову стояли на своїх місцях, а коли трохи згодом прийшов Карнач знімати їх з постів, він... між іншим запитав, здивований бадьорим виглядом, свіжістю щік та очей Ольги: — Молодчина! Не спала? — А чого б мені спати? — просто відповіла Ольга й егоїстично розсміялася... Ходім, Льво! Березневий ранок загорявся румянцем. Березневий ранок п'янив її запахом чохавзу, запахом червоноармійської шинелі й першого молодого кохання... Із застав поверталися коммольці. Вони йшли по дорозі й співали... — Я люблю тебе, Льво, — дивлячись на них, сказала Ольга. — Мовчи... Я знаю...”

Отже їх кохання розцвіло серед комсомольсько-червоноармійських обставин, воно мало виразно партійний підклад. І прогріх проти партійної карности — стає й прогріхом проти кохання та нищить його. Тому, коли Лев, висланий із відділом червоно-

армійців, що попали в руки Сухоруччиного загону, посмів рятувати власне життя й не згинув разом із 84-ма, в душі Ольги відбувається важка боротьба:

„Лев вийшов би з її серця, вона б забула його. Ні! Вона б не забула його, бо першого поцілунку не можна забути, не можна забути кохання, одягненого в червоноармійську шинелю і важкі чоботи... Вона б не забула його, хоч можливо й напевне покохала б іншого, і іншого кохала б глибше й більше, ніж Лева... Але тепер — ні! Вона кохає його й що їй до того, що він зрадник? Так, він зрадник, він покинув своїх товаришів у небезпеці, він живий, а 84 лежать у глибокій могилі... Він помер і для інших товаришів... Хіба це так важно, що фізична смерть ще не наступила, що її може, і не буде? Він їм не товариш... Він боягуз і зрадник. Та вона любить його від того не менше“.

Але сталося не так — Ольга знайшла лік на своє кохання у діяльному чині: вона пішла на бойовий фронт. І не повернула вона кохання ані Льові, ані не полюбила червоного команданта Сак-Саговського, що говорив „сумним голосом, іронізуючи над самим собою, над Левом: — Ото ж ми суперники... А вона не вибрала жадного з нас... Та ти не сумуй. Вона повернеться, та тільки не до тебе й не до мене“.

Порівняймо з тим багато простіший образок такого фронтового кохання в романі О. Досвітнього „Нас було троє“ (1927): фронтовичка-революціонера Жабі приводить серед бою без довгих церемоній партійного товариша у свою кімнату:

„Хтось досліджував епохи і зробив висновок, що в часи жорстоких бойових, великих епідемій та лихих явищ, що поволі нищать життя, — людей охоплює швидкокриций ерос“.

Але бойові жіночі відділи в Росії з'явилися ще до більшовицької революції. Вже Керенський намагався створенням жіночих батальйонів підняти духа російської армії й таку батальйонерку змалював прегарно Гео Шкурупій у своїй „Жанні Батальйонерці“. Гарний, примхливий витвір інтелігентського оточення, 22-літня Жанна, захопилась так дуже російським патріотизмом, що з дитинства плекала мрію: стати Жанною Д'Арк, святою жіночко-салдаткою. Тому, коли після скинення царя Росія знайшлась у небезпеці й Керенський із Брусіловим створили жіночі батальйони, вона опинилась в одному такому батальйоні поруч із дівчатами з різних суспільних шарів. Батальйон кинули на фронт — і в окремому розділі п. н. „Поїзд Ероса“ дає Шкурупій дуже яскравий образок подорожі того батальйону — на втіху розпутним салдатам. Батальйон бере участь і в страшному наступі на багнети та розбитий повертається до Петербурга. Жанна переживає всі страхіття фронтової війни, але повертається ціла. Однак червона революція не захоплює її й вона навіть розходиться із своїм милим Стефаном Бойком, коли дізналась, що він покинув фронт і організує нову революцію. Та червона революція вибухла і Жанна згубилась у її хвилях: або вона пішла на вулицю, або опинилась у революційних рядах, або... читає

не знає, що з нею сталося. Отже й у Шкурупія розбивають кохання політичні розходження.

IV

Громадянські почування беруть верх над особистими і доводять до того, що, як ми бачили, Катря не могла заспокоїтися у своєму партійному сумлінні, аж доки не донесла владі про те, що була на зборах опозиції й не висловила свого покаяння з того приводу. Оця психоза підзорів, доносів, відкликувань, партійних покаянь із метою за всяку ціну утвердити диктатуру партії — довела до зображення однієї з найяскравіших, але zarazom найжахливіших і найосоружніших жіночих постатей у Радянській Україні; до створення в літературі постаті жінки чекістки. Зобразив її своїм геніяльним пером той, що кровю власного серця змалював безоднисті нетрі власної душі, заплутаної в невимовне горе Радянської України, той, що мав відвагу своїм проречистим символом і алегорією кинути одвертий протест проти сучасних порядків і запечатав той протест вкінці власною кров'ю — створив її найбільший прозаїк Радянської України, Микола Хвильовий. Ледве кількома рисами змалював Хвильовий постать Майї у своїй „Повісті про санаторійну зону“ (1922—23). Але тих кілька рис із Дантового Пекла чи Шекспірової леді Мекбет — можуть читача довести до божевілля. І недаремно переносить автор читача до санаторії на Гралтайських Межах для божевільних чи напівбожевільних істериків. Усі хорі й сестри-доглядачки звернули увагу на гарну, веселу Майю. Але Майя кохає божевільного велетенського фантаста, волохатого Анарха. І даремне любить Анарха тиха, мрійлива сестра Катря — та сама, що висловлює глибоку гадку:

„Боротися для того, щоб вибороти собі право бути додатком домашнім, є безглуздя“.

Зрештою, Анархові розмови з Катрею зараз підслухає Майя:

„Майя так тихо підійшла до веранди, що Анарх і сестра Катря, почувши її, здригнули. — Підслухувати, кажуть, некрасиво! — кинув анарх. — А ви відкіля це знаєте? — Майя, прищуливши очі, зійшла на веранду... А тепер скажіть мені: чого мені не можна підслухувати. — Коли ви така наївна, то я вам можу сказати: це не гідно серйозної людини. — Ха-ха! Серйозної людини? По вашому, виходить, всякий охраннык є втілення наївності? — Я трохи не так висловилась, — почервоніла сестра Катря. — Але я гадаю, що ви мене розумієте. І потім: ви ж не охраннык? — А ви відкіля це знаєте, що я не охраннык? — Майю! — сказав анарх. — Покинь говорити дурниці. — О, мої наївності! Мовчу, мовчу як сфінкс. — І раптом додала: — А все таки ваші розмови про франк-масонів я підслухала“.

Та це невинна дрібничка. Незабаром читач із найбільшим здивуванням чує з уст Майї таке брутальне вияснення кохання, що, не знаючи ще дальшого розвитку подій, він обурюється на цей дуже різкий, але все ж мистецький засіб. І в тій розмові

про „нетрі женської душі“ про „фікцію плятонічного кохання“, про Майїні найінтимніші переживання — падають ніби жартибліві слова:

— „Але, власне, я й досі від тебе нічого не почув — кинув анарх. — І це правда! — засміялась Майя. — Це, у знаєш, у мене такий прийом: я хочу тебе зацікавити і воджж за ніс. Це прийом чекістів. Да... — поволі говорила вона. — Ят ти гадаєш... багато серед нас, хорих, чекістів? — Навіщо це обі? — Та так... Мені чогось здається, що й ти таємний чекіст! — Покинь говорити нісенітницю! Кажі скоріш, навіщо ти мене покликала сюди? Мені ніколи! — Ніколи? — різко сказала Майя й нахмурилась. — Да... А як ти... повірив би, коли б я тобі сказала, що я — тайна чекістка? Ти як... повірив би мені? — Ці розмови вже його виводили з себе“.

І „нетрі женської душі“ освітлює осліпна блискавиця. У хвили, коли пізньою осінню санаторійне життя хилиться до кінця, коли Анарх упав у важку гарячку, тоді йому приходиться на думку розмовитись рішуче з Майєю, а вона йому так відкриває „нетрі женської душі“:

„Скажіть мені, чого вам треба від мене? Невже ви і досі мрієте, що я вас колинебудь кохала?... А втім, мені не треба говорити вам, що... моє кохання для вас не більше, як соломинка, за яку хапається тонучий... Але зараз я вас трохи ненавиджу... Я колись сказала вам про те, що між нами є тайні чекісти. Я навіть натякала на те, що й я належу до цієї категорії людей. Ви мені тоді не повірили. Тепер, гадаю, повірите!.. Я тайна чекістка, агент червоної охоронки. З самого першого дня вашого приїзду на санаторійну зону я стежила за кожним вашим кроком. Я чомусь вірила, що ви є справжній анарх, який провокаційними засобами затесався в наші кола. І знаєте, тоді по-своєму покохала вас. Я багато знала мужчин. Але по-своєму... кохала тільки двох... Так, я вас кохала!.. Бо я думала, що ви є справжній анарх. Я сподівалась, що ви мені дасте кілька прекрасних хвилин. І віддаватися вам, скажу щиро, було для мене щастям. Я знала, що моє тіло, моя ласка розв'яже вам язик, і ви мені розкажете те, чого я потребую. Так! Я вірила в це: до осені ви будете сидіти в підвалі!.. Бо ж подумайте: в цім уся я. Ви розумієте? — Майя похилила голову і задумалась. Анарх мовчав. І хоч він узнав од неї зараз, що був її червоною офірою — і тільки, що вона не як коханка, а як тайна чекістка ходила за ним, стежачи за кожним його рухом, навіть більше — бажаючи, щоб він зробив якийсь непевний крок, котрий привів би його до тюрми... саме тепер, як ніколи „він почув близькість до неї“. А Майя говорить далі: „Мої пацієнти були віртуозами. Але я робила це, як ті ідіотки, які із спокійною душею йшли на вогнище... І що мені з того — сто чортів! — що моїх пацієнтів одправляли на той світ у „двадцять чотири години?...“ Але не забувайте... За кілька років барикадних боїв я мала справу не з одним мужчиною, і не з десятьма, і, можливо, не з двадцятьма.

Звичайно перша гарячковість пройшла, але її місце заповніла звичка. Ви розумієте? Це вже не нетрі женської душі, а це нетрі взагалі. Я просто звикла висліджувати, доносити. І, оскільки до інших справ була постійна індиферентність і оскільки я завжди пам'ятала, що охоранці я віддала все, що могла, я не тільки полюбила цю справу, — я просто — сто чортів! — не можу без неї жити!“

Але нехай читачеві не здається, що на тому кінець — геній Хвильового доводить диявольську постать Майї до повноти. Бо коли вона притулилась щільніш до анарха, він, помовчавши, раптом сказав: „От що... Я найшов! — і хоробливо засміявся. — Що ти найшов? — скинулась Майя. — Це, власне паліатив, — сказав він, — але це, можливо, на деякий час дасть тобі задоволення... Я от що надумав... Як ти гадаєш? Не було б краще тобі, коли б я... одійшов... у двадцять чотири години... ти знаєш, куди... Майя здригнула... А для чого ж це мені потрібно? — спокійно спитала вона. Але в її голосі анарх почув і легкий дріж, і сховану радість. — Як для чого? Ти підеш тоді в охоранку й скажеш, що от, мовляв, була така то людина і... Словом ти щось там придумаєш. Ти можеш сказати, що мене перехитрила, розкрила мою „провокацію“, і я мусів або втікати... або зробити те, що зробив. Можна навіть знайти якісь фалшиві документи... — А в тебе револьвер єсть? — несподівано спитала вона й представила свій погляд до анархових очей. І в її очах він побачив тваринну радість. — Револьвера в мене нема, — сказав анарх. — Так тоді, — і Майя фалшиво засміялася, — я тобі дам свій!“

Револьвера анарх не дістав, але обіцянку сповнив — кинувся в каламутні хвилі холодної осінньої ріки за прикладом іншого хорого. Але Майя не взяла учусти в похоронах.

„В той час, коли процесія пересікала роздоріжжя, вона стояла з заплученими очима... одкинувши голову на гілку. Майя щось шепотіла, наче творила якусь невидиму молитву“.

Постать Майї відсуває у тінь усі інші жінки-активістки в українській радянській повісті — навіть оту Люцію Пальчіні, оту італійку з Мадженто в повісті В. Кузьміча, що проводить бунтові в інтервенційному кораблі „Офіоне“ та рятує червоних моряків на Чорному морі проти англійської міноноски смілим помислом запалити довкола корабля нафту і в кривавому садизмі власноручно стріляє полонених офіцерів, аж доки:

„я схопив за руку Люцію й нельсоном повалив її долу. — Сакраменто, діаболо! Насильство... Але ж вона билась на землі й послала в останнє ще один постріл. Коси її розпустилися, впавши долу каштановим сіном, а груди дихали сильно й глибоко“.

А обік згаданих маємо ще цілу низку червоних активісток у різних ситуаціях, нпр. постать українки Ганни Маркушевської, здібної робітниці в текстильній фабриці, в сензаційному романі Олекси Слісаренка „Зламаний гвинт“. В інтересах робітничої партії переминається Ганна в партійного детектива з метою роз-

крити зрадницьку діяльність провокатора Томи Берніца. Разом із Генріхом Турком наслідуються вона навіть виїхати потайки в Радянський Союз, щоб там простежити Берніцову роботу й паралізувати її. Серед численних авантюричних пригод, що в них треба було показати велику проворність, хитрість та душевний гарт — Ганна й Турок виконують блискуче своє завдання. Ще відважніша інтелігентна українка, агрономка Юлія Сахно в науково-фантастичних романах Ю. Смолича „Господарство доктора Гальванеску“ (1928) та „Що було потім“ (1934). Вона не боїться виїхати від імени Радянського Союзу в землі таємничого й жахливого злочинця д-ра Гальванеску, вміє при-

томністю свого ума перебороти високу інтелігенцію того дивака й не вважаючи на всі його технічні винаходи, видирає йому серед смертної загрози тайну гальванізованя людей-машин. Та, здається, з-поміж тих боевичок вривуються в пам'ять читача не так ширше виведені постаті, як радніше одна епізодична постать, змальована ледве кількома скупими рисами. Це Саня в Кротевичевому романі. Вихована з Даньком у Притулку, належала до тих нечисленних винятків, що опісля подружились. У часі революційних боїв „вдвох лежать вони поруч, мовчки посилають куля за кулею ворогові“. Поцілений кулею Данько гине, а Саня серед бою пробує його винести на своїх плечах. А коли її стали досягати ворожі постріли, тоді вона „спокійно поклала трупа свого мужа, спокійно лягла за ним, як за прикриттям“ і почала відстрілюватись. „І припала, порізана кулями, Саня в останнє до друга — до мужа, споеднавши на віки свою кров із Даньковою... Отаку то пару покидьків, підібраних з вулиці, дав наш Притулок“.

І загалом поширеною постаттю в радянській літературі стає жінка на послугах революційної пропаганди, як ця гарна єврейка Єма в романі О. Досвітнього „Американці“ (1919), що перейшла революційні рухи ще за царської Росії, опинилась в Америці й у часі світової війни прибула в японське Токіо, щоб тут, як секретарка інтернаціонального бюро, підготовляти більшовицьке повстання не тільки в Росії, а й у цілому азійському Сході; обік неї виступає в цьому романі й консулева жінка корейського Сеулу, Ємілія, що із змученої життям без мети жінки стає під впливом кохання до більшовицького діяча Шергеля в ряди діяльних революціонерів у Далекому Сході.

Сюди належить і Ніна Георгіївна, чи властиво товаришка Оксана, в повісті Петра Панча „Голубі ешелони“ (1927), де з талановитою сатирою змальовано поїзд із розбитими останками української протибільшовицької армії, а в тому поїзді смілу більшовицьку агітаторку, що вспіла не тільки розкинути між військом відозви, але й видати тайни від української місії до Антанти — та при кінці читач не знає, чи Ніна, як агітаторка й шпигун, є реальним явищем, чи це тільки хороблива примара важко раненого сотника Лец-Отаманова.

Але й по другому боці протибільшовицькому, не бракує відважних жінок-шпигунок. Такою ми бачили вже вродливу Мері в Кириленковій повісті — вона, видавши очайдушною хитрістю більшовицьких бойовиків на розстріл, відважується залишитись у Радянській Україні, аж доки її не зрадила маленька записочка до її любчика; така є німкеня Фріда Шотер у виробничому романі Володимира Кузьміча „Крила“ (1927—1929) — вона веде шкідницьку працю в летунстві Радянської України; така є Ольга в Микитинковому романі „Ранок“ — вона, як ігуменя жіночого монастиря у Прилуччині, організує протибільшовицьку акцію.

Та не тільки жінка-революціонерка, що має за завдання руйнувати ворога, являється ідеалом в українській радянській повісті. Ми бачили, що Смоличева Сахно бажала б здобути

у Гальванеску тайни вищої агрономії для позитивного будівництва. І власне найновіші радянські повісті підкреслюють щораз виразніше тип жінки-будівничого комуністичного соціалізму, що передусім виконує пляни п'ятилітки. Це — звичайно жінка з вищою освітою — жінка-інженер, як нпр. інженерка Кудрявець у романі Гордія Коцюби „Нові береги“ (1930—32), що, перейнявшись ідеєю будови гідроелектростанції у Дніпрелльстані, відривається для тієї праці навіть від любої дочки. Одначе найвиразнішу постань такої інженерки створила Н. Забіла у своєму „Тракторобуді“. Молода конструкторка залізобетонної групи при будові великої фабрики тракторів Галина — це наскрізь комсомолка-ударниця. Приватне, семейне життя є для неї тільки дуже побічним епізодом, головна основа її життя й уся спрямованість її гадок та волі — тракторне будівництво та життя в партії. Їй доручено провід у робочих проєктах допоміжних цехів у тракторобуді й додано їй до помочі трьох молодих людей.

„Галя невеличка й тоненька. В синій вовняній сукні, що високо відкриває сухі ноги в чорних панчохах — вона подібна до дівчинки-школярки, а не до поважного інженера. З круглого білого комірчика тонка шия трохи погордливо тримає темнорусу, по хлопячому — коротко підстрижену голівку. Галя не красива, завжди наче стомлена, під великими сірими очима ледве помітно тінню лягли сині смуги. Тільки очі такі бадьорі, такі весело-молоді, що, глянувши на них, вже не вірили, щоб цій молоденькій дівчинці могло бути не вісімнадцять років, а двадцять три“.

Коли Галиних товаришів лякає скорий термін закінчення роботи, Галина піддержує відважно їх духа. І даремно висловлюється про неї скептично Роленський:

— „Жінкам, та ще й таким молодим, як ви... все ж таки не зовсім підходить наша робота. Жінка — істота ніжніша, нервовіша за чоловіка, тим то їй більш личить мистецтво, театр, музика, а не чорнова буденна робота в будівельній конторі. Я, звичайно, не хочу відкинути ваших здібностей, вашої доброї, серйозної роботи, але все ж таки дозвольте мені... висловити свою думку: захоплення будівництвом (соціалістичним будівництвом!) інженерською роботою (дорога жінці!), це для вас тимчасове, й рано чи пізно — ви повернетесь до вашого справжнього призначення... — До горшків та пелюшок? — глузливо перепитала Галя... — Ви вульгаризуєте мої думки! — пересмикнув плечима Роленський. — Я просто не маю особливого бажання заводити дискусію на цю тему, — спокійно відповіла Галя, — і це з кількох причин: поперше, мені вже набридло доводити всім відомі істини про права жінки та й вас однаково не переспориш, подруге, зараз нема для цього часу, а потретьє, я ще маю деякі причини суто особистого характеру, щоб не бажати говорити на цю тему.“

Одначе скептик Роленський мав частинно рацію: „причина суто особистого характеру“ та „горщики і пелюшки“ вплинули все ж на Галину роботу й під впливом тих сильних почувань вона сповнила небезпечну помилку в розрахунках конструкційних

плянів і тільки завдяки випадкові цю помилку виправили без надто великих витрат.

У тому самому „Тракторобуді“ робітниця при бетономішалці Лета Азарова так характеризує новітню жінку:

„Значить у першу чергу праця, комсомол, соціалістичне будівництво й світова революція. Потім — дитина. Потім — учоба... Так, значить, це потретє, а вже почетверте — всілякі мої особисті справи“.

Оце й теоретично повинна бути програма жіночої проблеми й на Радянській Україні.

V

Тому, як ми бачили, ідеал жінки зовсім зміняється супроти дореволюційних поглядів. У романі Івана Ле „Юхим Кудря“ сільський більшовицький діяч Данило закохується в гарній дівчині Одарці Кудря, що не вміла себе пошанувати й завдалась з офіцером протибільшовицької армії. Свою помилку пізнала вона аж тоді, коли виступили признаки небезпечної хвороби. Данило займився лікуванням легководушної Одарки й закохався у ній, міркуючи:

„Данило навідувався до лікарні. Краса Одарчина, її журливий спокій чарували дуже істоту, загартовану в клекотах бур часу. Настя (досьогочасна Данилова наречена), з її лагідним норовом та осілими селянськими турботами, набридла. Треба боротьби, треба колючих переживань, а не гладеньких любовців „під тихими хмарами“. А він не винен перед нею: на поцілунки відповідав тим же, а далі не йшов!... Ні, Настя не по йому. Одарка боролась за життя. Хоч за погане власницьке життя, але боролась. Перед Одаркою страшенна боротьба помсти за знівечене життя, за потрощену душу, а Настя... готова в перший ліпший момент лише стати матір'ю. І Данило з корінням вріс у мрійне кохання до Одарчиної боротьби. Нею треба керувати, її слід оздоровити, витягти з цього клясового багна, де промучилася вона вісімнадцять років“.

І коли Neosalvarsan вилікував Одарку, Данило заключає з нею шлюбний договір у комісаря. Оця романтика новітнього кохання має в собі, без сумніву, риси своєрідного суспільного героїзму, хоч вона зовсім порушує етичні погляди звичайної людини. Але це спроба — і то спроба у великому стилі — розв'язати одне з найболючіших питань людства: вможливити поворот до правильного суспільного життя — жінкам, що скотились на саме дно деморалізації й скалічили себе морально і фізично. Данило пішов задалеко у своїх міркуваннях: він поставив вище розкаю, та все таки розпутну грішницю навіть від доброї матері — але дати спромогу такій грішниці зреабілітувати себе шляхом повного духового переродження — це справа, що заслугує на поважну увагу. І тому такі теми доволі поширені в радянській літературі. Нпр. у повісті М. Ледянка „В імлі позолоченій“ (1929) Клара, бажаючи рятувати свого милого, дозволяє себе поцілувати розпусному акціонерів Ліньї й відпокутовує це також

страшною недугою, але в Швейцарії її скоро вилікують, а більшовицький бойовик Матвій Столярів одружується з нею, бо:

„Бідна моя... Відштовхнути, коли біда... Кларо!“ Ось „так одружився Матвій Столярів, що його в дитинстві називали Ваном, що колись йому були блискучі гори, а за вихователя місто із закуреними вежами на березі брудного моря і вязниці російські! Той Столярів, що перший приніс на рудні слово — Товариш“.

У зв'язку з такими поглядами підкреслюється часто й героїзм вуличних дівчат у революційних боротьбах. Уже між Шкурупівці батальйонери попадають вуличні дівчата з міського „сальону“, а одна з них, Франя, стає навіть приятелькою-повірницею добре вихованої Жанни та визначається разом із нею в наступі на багнети. В Забілиному „Тракторобуді“ вулична дівчина Катря Полякова вступає як робітниця до комунки на будівництві та доносить до ДПУ про шкідницьку роботу в тому будівництві, після чого вона перероджується на корисну громадянку в комсомолі. Так перероджується й Катя у згаданому Ледянковому романі — ця остання жінка між шахтарями почуває в собі відразу людську гідність, як тільки Трохим запропонував їй допомогу ув'язненим шахтарям-революціонерам.

І хіба єдиний сумнів у неї:

„А хіба я можу? Дурна... Отака... Чого дурна... А що така, то хіба ти винна? А допомогти можеш. Ти з робочих, ти — наша... Слухай сюди, Катю... Вдячно подивилася — всі казали на неї „Катка“, з різними додатками, гидкими, болючими“. Коли ж їй обіцяють за те гроші, вона відмовляється від заплати: — „Та я й без грошей... Я... Невже я... Господи! Невже не буду пропаща!“

Порівняймо з цією постаттю іншу жінку, також тиху героїню, але в іншому розумінні, в тому самому романі. Це зовсім пририта безвихідним горем Марта, жінка немилосердного розпусника Хоми Опаренка, що покинув її у важкій недужі разом із дітьми на голодне горе, а сам знайшов собі іншу. І ось ця безсила мучениця зважується для добра своїх дітей на добровільну смерть.

„У Марти настирлива думка — як помре, візьме Хома дітей до себе... Їм буде краще... Їй же яке життя... Фершал увесь час нагадував за тепло. Розчинила двері й стояла боса в одній сорочці на порозі... Одягав мороз льодову одягу на розпалене тіло... — Марто, що ти?! — схопилася Ярина, прокинувшись од холоду. — Та води... — Куди ж ти пішла! Шарпнула з порога. Померла Марта... Ніхто не знав думок і переживань тихої, затурканої жінки... Забрав Опаренко дітей“.

Але чим така глибина безмежної матерньої любови — супроти голосистих революційних діячок?

Оті дівчата з вулиці — це, здається, єдині виразні й пластичні жіночі постаті з-поміж міського та робітничого пролетаріату, що на них спромоглась досі українська радянська повість. Майже все вони наділені романтичними рисами: причиною їх

упадку є майже все важка матеріяльна безрадість, несамостійність у житті та брак життєвого досвіду; майже все під маскою цинізму жевріють у них кращі людські почування; майже все хочуть вони видобутись до іншого, кориснішого життя. З того боку найтрагічніша є доля дівчини, прозваної Зайчиком, у Копиленковому „Визволенні“. Зовсім недосвідня сільська дівчина попадається в незнане собі велике місто, де її прибирають до рук несумлінні люди та спихають на дно суспільного болота. Та вона сповняє свою мрію: видобувається якось і пробує вчитись. Та коли власне тоді скривдив її тяжко на честі брутальний студент, — Зайчик кидається під трамвай. Сільська жертва здеморалізованого міста, як колись у Мирного. Не така вже трагічна постать Ніни Сергіївни в замітній повісті А. Любченка „Образ“. Вона, дівчина з вулиці, вийшла заміж за урядовця Костя й постановила забути на попереднє життя й стати „справжньою“ людиною. Тому вона відчула як велику образу, коли Кость, допустившись грошових зловживань на гру в карти, домагався від неї, щоб вона для поладнання справи стала полюбовницею його начальника. Ніна, вражена таким торгом, ударила в лице Костевого начальника й знову пішла на вулицю. Подекуди зближена до таких постатей і Зоська з роману В. Підмогильного „Місто“; вона не вуличниця, але стрівшись із письменником Степаном Радченком, вона радіє в дитячій наївності, улажуючи собі сходини з ним. Але коли Степан раз запропонував їй поважно подружжя, а на другий день, злякавшись одноманітності й нудоти довгого спільного життя, легкодушно відмовився від учорашнього наміру, Зоська, — ота весела, безтурботна дівчина — кінчить самогубством.

Поза тільки що згаданими типами не створила ще українська радянська повість виразно зарисованої постаті ані міської, ані робітничої пролетарки (з винятком згаданих інтелігентних, або напівінтелігентних комсомолок). Навпаки, жіночі постаті із робітничої верстви все якісь невикінчені, або змальовані ледве кількома, дуже загальними й трафаретними рисами. Такі є всі жінки-робітниці нпр. у великому романічному циклі життя углекопів у Ледянка: „На-гора“, „В імлі позолоченій“ (1929), „Всі на-гора-а-а“, де розказано про революційні рухи між углекопами від 1905 р. аж до більшовицьких часів.

Робітничому жіноцтву припали тут тільки дуже підрядні ролі і навіть постать вагонеткової відкотниці Уляни, що згадується ще найчастіше, вийшла зовсім неясна та нецікава. Автор надто скоро переходить до панського чи інтелігентного жіноцтва й так жінка-робітниця відступає в тінь. Те саме треба сказати й про Поліщуківу „повість“ із життя Донбасу, де, за словами самого автора, все жіноцтво говорить по-українськи. І тому тим більшу шкоду почуває читач, коли автор так мало говорить нам про ту дівчину-відкотницю, що розмовою з нею він і починає свою „повість“. Це „приємна пружава дівчина, якесь арифметичне середнє

поміж комсомолкою з шахти і так званою запашною квіткою українського стелу“.

Вже короткою розмовою з вами здобуває вона симпатію, бо „ви здогадуєтесь, що то ви йдете із звичайними людьми до живих звичайних людей, що мають душу й тіло й різні прості запитання, а не до якихось механізмів, що крешуть одні іскри діла й ідеології, як про це незмінно пише багато наших письменників високого ґстибу“.

На жаль, Поліщук сам пішов аж надто за тими письменниками „високого ґстибу“ і замість мистецького твору дав нам агітаційний опис Донбасу та його заводів. Серед того зникає скоро оця цікава дівчина й хоч бачимо її ще раз при роботі — то й це триває надто коротко й не дає нам ясного образу, що зображує її як людину.

VI

Зате виразніше вийшло сільське жіноцтво. Тут маємо не тільки сільську жінку Горпину, названу за її енергію Трактором, в агітаційній повісті — плякаті В. Чередниченка. Горпина, не вважаючи на опозицію мужчин, зорганізувала сільських жінок, почала порядкувати селом і стала навіть головою сільради, а голодного року вміла розумно зарадити лиху. Та це, як згадано, не так мистецький твір, як радніше агітаційна стаття, і то доволі низького сорту, хоч Чередниченко ще намагається бодай назовні зберегти белетристичну форму. Багато нижче з того боку стоїть „Повість про комуну“ Костя Гордієнка (1930), що є властиво тільки здіяльогізованою більшовицькою агіткою про сільську бідняцьку комуну на Славенщині з похвалами для комуністичного ладу. Тому постаті сільських комунарок у цій повісті (Ладька, Антонина, Атаска) не тільки шабьонові, але й далекі від справжнього життя, агітаційно виідеалізовані (одне видання тієї „Повісті“ показує тираж 25.000!). Всі ті комунарки — колишні наймички, що їх господарі-куркулі не тільки використовували несумлінно від дитячих літ, але й поводитися з ними нелюдськи жорстоко. Всі вони зазнали кращої долі аж у створеній серед важких перешкод бідняцькій комуні, де вони не тільки почули себе вперше справжніми людьми, але й зазнали спокійного життя серед радісної праці, бо коммуна розвивалась при допомозі уряду направду гарно й скоро. Тут упорядковується їх праця, тут уладжується їх семейне життя в щасливому подружжі й у дитячих яслах. І тільки одна тінь паде на цей виідеалізований рай — важкі обставини в початках розвитку комуні:

„Взяли ми діти, ліжко, постелиться там якнебудь, і сплять на соломі... На ніч віддала дітей в ясла; пішли вечеряти. Подали юшку з картоплею, ліжко, хліб хазяйський та обмаль. Як це жити, думаю, дають порцію хліба? Що це за коммуна? Іду нагодувати дитину — дві няньки, а дітей шіснадцять. Солома застелена дрантям — сорочки рвані, спідниці, на соломі сплять. Пора і нам спати. В кімнаті повно людей, жонаті, хлопці, дівчата, покотом на соломі... Як тут спати? Яке життя? Задихнемся. Через

сіни діти кричать. Хочу йти до них, бо не можу ж чути, як кричить моя дитина. Мене не пускають, лежу і плачу. На ранок устали вмилася, всі втираються моїм рушником..."

Автор упевняє, що ця біда скоро минулась, але читачеві якось не легко повірити в таке американське темпо в тому поступі.

Із сільських діячок згадаємо ще освічену героїню роману Я. Кечури Ольгу, що організує в селі комуну — але й вона має стільки агітаційно-партійних рис, що ніяк не можемо її признати за мистецьку постать.

Багато краще вийшли в українській радянській повісті ті сільські жіночі постаті, що в них підкреслені теплі почування особистого, а не громадянського характеру. Тут маємо передовсім глибокі материнські почування, що їм присвячений роман А. Голловка „Мати“. Катря, селянка з Вітрової Балки, мала трьох синів від трьох батьків і одну дочку.

„Від коли овдовіла, — зосталася сама собі з дитиною в злиднях, то за роботою ніколи й світу білого не бачила. Хіба що в неділю — до церкви сходить, а по обіді з жінками за ворітьми посидить... То чи й дивно ж, що стільки вже прожила в самоті, набідувалася, а мов і нічого. Як невидюча була... Багато про життя не роздумувала: про себе одне знала, що як не судилося їй життя щасливе, то буде вже так. І щоб серця не ятрити дармо, то навіть у минуле не оглядалася. А про малого свого так само вперед у мислі не забігала. Жила собі, як жилось. Та думала, що вже так воно й буде“.

Та не так сталось, як думала Катря. Бо в її характері, окрім схильності до невсипущої праці, були ще два могутні почування: захоплення хвилиною і безмежна материнська любов. І тому вона піддалась без довгого роздумування чарівному впливові мрійливого маляря Сави, що перший відкрив їй очі на значіння України, і одночасно стихійній силі Коваля Юхима, що важкою ремісничою рукою виковував ідеал нового революційного життя.

„Не розпуста — любила одного його, Саву, а Юхим силою брав. Та отак і жила з обома. І дитина народилася... не знала, хто йому батько. Одинацять років не знала“.

Сава пішов у світ, Юхим оженився з Катрею, хоч як вона мучилась, ділячи серце між ними обома. І так три її сини вдалися у трьох батьків: господар, маляр, ремісник. Та вкінці Юхим дізнався. І маляреві Юркові довелось у ночі почути таку розмову між Юхимом і Катрею:

„Якось серед ночі Юрко був прокинувся і чує — тихо плаче хтось. Прислухався стривожено — мати плачуть. Поночі в хаті не видно, але чути, що отак: затулила лице долонями й зіпивши зуби... Як нагло батьків голос похмурно й гнівно: — Не плач, тепер уже слізьми не допоможеш. Якби тоді не була ти... — хлопець аж замер од батькової страшної лайки, а мати враз заголосила приглушено в долонях. Батько говорив далі: — то зналаб ти, чиї в тебе діти. А я дванадцять літ не взивав би чужого сина своїм... Та мати ні слова, тільки плакала. І це було довго отак...“

Потім знову батьків голос, але тепер уже тихий, ніби з жалем: — Катре, ну годі, не плач! Мене теж болить. — Тиша в хаті, навіть і мати урвала свій плач. — Огоді, як прийшов Сава, мов серця шмат одірвав. Коли б уже одірвав зовсім, а то ж на якийсь жилі ще теліпається. Ще як не бачу — нічого, а тільки гляну, в голові каламутиться. — Змовк і дихав важко. Тоді мати, уперш затамувавши плач: — Юхиме, рідний мій, ну потерп, ось уже незабаром поїде од нас. І не втрималась: зірвалась у плач“.

Довелось Катрі випити гірку чашу материного горя. Юхим помер у в'язниці від ран у часі заворушень 1905 р., Юркові довелось признатись, хто йому батько. Бо коли він, міський учень, знайшовся з матір'ю за містом над Дніпром, він —

„раптом звів голову й тихо, з благанням промовив: — Мамо, ну, скажіть же мені хоч щось. — Слухай, сину. Тивжене вперше питаєшся мене за це. Огоді влітку теж. А я й тоді не сказала тобі. Не через те, що таїтися хочу від тебе. Може ти мене не зрозумієш зразу, бо дитина ще. Потім зрозумієш. Але ж так сталося, сину, що я й сама не відаю того — чий ти. Може Юхимів, а може й ні. Може якраз Сава є твій батько... Юрко нерухоми мовчки стояв на кручі. Потім, не обертаючи обличчя до матері, мов не до неї, а до когось у темряві на крижанім Дніпрі, промовив піднесено: — Спасибі вам, мамо, й за це, що сказали! Що — „може“. А вже тепер я й сам знаю напевне. Але не бійтеся, мамо, й не тривожтеся: хто б не був моїм батьком, то однаково ж ви — моя мати. І ніколи в світі я вас не скривджу й не забуду. Мати тільки зідхнула на синову клятьбу й нічого не сказала. Дивилась, задумана, на нього і вже не вперше сьогодні передумувала кожне слово його сьогоднішнє, кожен рух та вираз на обличчі. І от ізнов, як уже було не раз, тільки зараз і дужче, і виразніш — аж із болем у серці відчула, — що й слова в цього непевні, і сам увесь непевний якийсь і вже ніби... трохи чужий“.

І мусіла мати переживати важкі хвили розлуки з усіма своїми синами: всіх їх доля вигнала у широкий світ. Одначе, не вважаючи на серце, переповнене такими сильними почуваннями, Катря вміє в найважчих життєвих хвилях знайти енергію. От коли в місті подали їй жорстоку вістку про Юхимову смерть у тюрмі:

— Ой, діти-діти! — Катря склепила в тузі очі й тихо, немаче заперечливо, хитала головою. — На кого ж ви тепер zostалися, діти мої, діти? — Нагло ніби згадала щось і заціпила себе... Лице сухе й суворе в жінки. І вже не плакала, хоч і стояли очі повні слізьми... Катря нахилилась і без рук втерла очі об стару Юхимову кожушину. А за тим мовчазна й неприродно рівна, наче сліпа, тихо пішла...”

Коли ж усі сини розійшлись від неї, то, випровадивши останнього, Катря:

„Повернулась іще на схід — глянула вздовж Великого шляху. Та й зідхнула... і ожили у пам'яті, як давній розвіяний сон, гіркі спогади з далекого минулого... Нема що дурити себе, гірка була

й молодість... А проте, хоч і як трудно було, та біля серця діти. І ростила ж їх, про життя тихе із ними вкупі на старість марила. А воно бач, що маєш собі, мамо, на старість. Та й що тим дітям — який талан дала? — Простелила шляхи навхрест на всі чотити вітри та й вирядила... Та й чи ждати вже їх, та й звідки виглядати — з якої дороги? І які ваші, діти, — знаки будуть? — Стояла німа і нерухома, край шляху в тяжкій задумі. Од палиневого духу аж тяжко вже дихати грудям, і від спогадів та думок — дум материних, аж у голові туман. А вона все стояла в задумі край шляху біля могили, як кам'яна „баба“ з віків, не всилі зрушитись з місця, — убога, у старій джерзі й боса, — на роздоріжжі невідомих синовніх доріг“.

Катрина постать має, щоправда, ще багато романтичних рис типу Марка Вовчка, але zarazом це вже жінка, що стоїть на роздоріжжі старих і нових часів — події в Україні тягнуть її силоміць у свій головокружній крутіж.

Дещо інша вже, якась сильніша, ота мати з повісті А. Головка „Можу“ (1922), що мандрує із своїми голодними дітьми з Катеринославщини — її матрина любов так захоплює мрійливого Гордія, що він покидає вигідне життя у своїх батьків і мандрує з незнаною йому матір'ю на майбутні злидні.

Огріті теплим, глибоким почуттям, виходять живіші й природніші декуди навіть селянки-революціонерки, як нпр. трохи шабльонова, але все таки живо змальована постать бідної наймички в багатіїв-куркулів, Зінька, в повісті А. Головка „Бур'ян“ (1926). Під впливом гарячого кохання до організатора сільської бідноти Давида Мотузки, Зінька стає справжньою героїнею: вона не тільки повідомляє свого коханого про підслуханий намір убити його, не тільки виринається в розпачливій боротьбі з рук озвірілого начміліції, але й починається своєю відвагою до врятування життя Давидові. Контрастом до скромної Зіньки є розкішна жінка хорого на груди Тихона Марія. Краса й гаряча кров доводять її так далеко, що вона готова покинути Тихона й накидається Давидові; але Давид не хоче зрадити свого приятеля й відповідає їй:

„Якби ми, Маріє, з тобою в табуні бродили, тоді б і не балакали. А то ми живемо в громаді людській. А це — куди як складніша штука. Отже, теж давай цю балачку залишимо“.

Оця висока етична гадка не переконала Марію. Щоб позбутись свого хорого чоловіка, Марія вагається віддати його зрадливо в руки ворогів на певну смерть. А однак ця гарна тілом, але низька характером Марія має в своєму вибуховому темпераменті багато більше природних прикмет, ніж виідеалізована Зінька.

VII

В українській радянській повісті бачимо жінку в різних суспільних організаціях — і то від найменшої дитини: дівчатка в яслах і притулках, комсомолки, батальйонерки, бойовички, бу-

дівниці, романтичні вуличниці, фабричні робітниці, сільські організаторки й революціонерки — і читач, утомлений тією галерією комуністичних діячок з їх великими словами й ділами, питається вкінці з розпукою: а де ж тільки жінка, справжня жінка, жінка-людина, з людським тілом і людською душею? Справді, не легко знайти у вирі тих накинених партійним наказом ідей та постатей — звичайну жінку-людину. Але вона таки є й читач запопадливо виловлює такі постаті, хоч етично вони його гнівлять своїми гріхами й проступками. І ось перед нами не тільки згадані вже: Марія з „Бур'яну“ А. Головка і частинно Одарка Кудря Івана Ле, тут передусім повно й плястично виступає Любка Прохорівна в „Романі Міжгір'я“. Основна прикмета її душі й головне змагання всього її життя це кохання. Невдоволена своїм чоловіком, лікарем Храпковим, людиною визначною, але зовсім бездарною в життєвих справах, Любка шукає кохання поза подружнім життям. Вона живе — самими нервами. Ось її психологія:

„Бувають такі чоловіки, що, кохаючи тіло своєї дружини, тремтять, свіже... впевнюються самі й упевняють інших, що вони люблять свою дружину. Але бувають і такі жінки, що за щоденними вишуканими пестошами забувають бодай згадати про оте кохання. Хіба до любови тут, коли вигуляна кров, що... бурхає по жилах... Не до любови тут. Не до чарів вечірнього шепоту душі. Це надто ніжні струни молодого організму, й вони мовчать, заглушені неймовірними барабанами, дужою музикою ситої життєвої вакханалії... Любка Прохорівна ще молода, навіть надто молода, щоб не кохати свого Женю, й, скажемо, гарна, соковита, щоб не належати цьому дотепному хірургові Храпкову. Належати як річ, як святковий одяг. Він мав добрий смак на жінок, він гаразд розбирався в незліченних їх гатунках, і коли пухленька студенточка інституту зовнішніх зносин, Любочка Марковська, випадково навернулася йому на очі — за хвилину вирішив, що йому прийшов час одружитися. А змогла б якась інша, хоч би й старша на літа дівчина перечити такій силі розуму, такому лікарському хистові молодого, дужого, як дуб, кавалера? За два місяці, йдучи до шлюбу, Любка, з жалю до своїх колишніх кавалерів, доброзичливо позирала на них, навіть не розуміючи гаразд, що означає оте „заміж“. Переїхавши до Намангану, Євген Вікторович створив потрібні умови догоди й засмігив ними всі стежки, що ведуть у найкращі кутки людської душі“.

І ось ця жінка — гарна, молода, недосвідня, кинена серед розкішного лінивства в азійське місто — очаровує поставного інтелігентного й наділеного бистрим розумом узбека Саїд-Алі Мухтарова.

„Чи була ж і справді щаслива Любка своїм сімейним щастям, як це здавалося з першого погляду? Ніхто її про це не питав, а самій їй, за молодими ще літами, не припадала така думка. Коли б вона почула якусь скруту, якісь злидні, може б само запитання напросилося... У чоловіка Любки Прохорівни було дуже багато діла... Тому то таким завжди свіжим гостем був він

задля дружини... Її молодість ще не набула того гарячого стану, коли міцні чоловікові сні вночі виховують у молодих незадоволених жінок неврастенію й інші жарти з нервами. Її Женя не набридав пестощами, бо зморювався своїми вічними ділами, й гаразд — вона за це немов ще більше, ніжніше його любила... Брак дітей теж мало турбував Любку... Але було хоч зрідка й таке, коли Любка почувала дивні внутрішні хвилювання, гострі, похитливі, й довго не могла заснути, перевертаючись необережно в ліжку".

І така жінка познайомилася із гарним Саїдом:

"Знайомство двох оцих істот набирало раз у раз нового характеру. Любка Прохорівна впевняла себе, що нічого особливого в тому нема, що вона знайома з розумною інтелігентною людиною, хоча вона, ця людина, й була з узбеків. А що вона й досі не сказала своєму Жені про це — байдуже. Обійдеться. — Так. Вона таки не сказала чомусь своєму коханому Жені, що вона познайомилася з цікавим узбеком. Якось не припало до речі... Він такий зморений. Вона така ніжна до нього. Хіба тут до якогось там чудернацького знайомства з узбеком, азіятом, підперезаним трьома шовковими хустками! А може в неї є інші думки? Може вона хоче прирозуміти таке щось дике, божевільне? Може, вона вже щось пригадала, вирішива? Вона вирішила. А чи слід про це знати її законному коханому чоловікові? Коханому? Любка швиденько скочила з канапки й, мовчки оповивши плечі Жені, що вже сидів за своїм столом, поцілувала його теплим, вогким поцілунком у чоло. Навіть сама вона почувала мертвяцький смак в отім поцілунку наслиненними, майже похолодніли й губами й на додачу притулилася також мов від спеки, змороною щокою. То був перший Юдин поцілунок, а за ним народилися червоні камелії на грудях, дезорганізована мораль і чергове кільце „Єви“-жінщини".

Почалась любовна історія — і звичайні жіночі хитрощі:

"Любці Прохорівній раптом здалося, що і в її житті щойно йде тільки пишне літо. Намагалася згадати весну. Не було. Не було зеленого пахучого розквіту в лоскотливому теплі. Не було солодких підхмарних мрій, свіжого, як у казці, кохання... Її весна спіткнулася об щось неодмінно й винувато відкрила шляхи гарячому літу. Поглянеш на оцього Євгена Вікторовича, на оцього Женю, на його засідання — жаль обійме молоду істоту. Невже ж отак повинні всі жити, дбаючи лише про кар'єру, задля якої й молоді дружини не жаль? А може то дійсне захоплення працею, дійсне громадське задоволення... Може... То навіщо ж йому дружина?... І прикортіло за всяку ціну зманеврувати... Зманеврувати на просторі блискучому, як сонце, безкрайому, як дулька, щоб із нечуваною швидкістю нестись без озирання, наздогінці неспробуваному... Треба наздогнати п'яноші першого кохання, улитись отруйними любистковими пахощами. — Женю! Котік Же-нічка! Бери, рідненький, відпустку".

І Женя, розуміється, взяв відпустку. А коли він виїхав на три

дні на якусь раптову операцію, Любка перебралась в узбецьку „паранджу“ і, забувши про гріх, перебула три шалені доби у Саїда. Але тоді вона, випечена росіянка, пізнала нараз, що Саїд — тільки узбек і вона затужила за своїм чоловіком. Саїд не розумів, не пускав її, а тоді Любка кинула йому:

— „Ви узбек—а я... — й замовкла, бо було сказано більше, ніж треба, ніж хотілося“.

Саїд хотів уже забути для Любки й Узбеччину, але почув тільки: — „Прощайте“. Саїд знайшов скоро лік на свої почування у широкій громадянській праці, а Любці вдалось, покищо, обдурити довірливого чоловіка. Храпков приймав навіть у себе дома Саїда, але провалля між Саїдом і Любкою зростало, тим більше, що у Любки знайшлась дівчинка Тамара — дочка Саїдова. Любка все більше дратувала Саїда, запрошувала його до себе й показувала дочку. І тут її легкодущність перейшла міру: У Саїда відізвалась зненависть до Любки за національну образу й разом із тим нестримна батьківська любов до Тамари. Вкінці Саїд викрав Тамару. Прийшло до судової розправи — їй прислухувалась і Любка Прохорівна. Але Саїд не зрадив справжньої тайни — після важкої душевної боротьби він заявив, що справді вкрав чужу дитину. А тоді:

— „Ах-ах!.. Ах-ха-ха-ха-а!.. — пролунало різке по залі. В божевільному реготі билася об підлогу Любка Прохорівна... Мозок не витримав борні, та й серце чи забеться радісно в грудях. Історія оцих людей взяла свою останню дань. До столу стурбованих суддів підбігла повіспована, що крейда зблідла жінка. Вона підхопила здивоване дитинча на руки й кричала, перемагаючи клекіт залі: — Я... Я все скажу!.. Неправда це!.. Ця дівчина... Неправда... Вона його дочка!.. Він дочку свою украв, щоб помститися... То була Марія, наймичка Храпкова“.

З того часу життя Любки Прохорівни скочувалось скоро униз, бо один проступок легко веде до інших. Жадоба жити й розкошувати не покидала її й тепер, навіть після такого скандалу. Храпков розлучився з нею, Саїд прогнав її від порога свого дому, коханці у Любки змінялись. Щоб пімститись на Саїді, вона не побоялась навіть звязатись із його ворогами, що намірились його вбити. Ще й сама поїхала, щоб бути свідком Саїдового вбивства. Але Саїда не вбили, а всіх ворогів його діла: перемінити Узбеччину в культурну країну -- викрили. А Любка

„дійшла до останнього перехрестя!.. Що з того, що вибралася заміж не за комісаря якогось, а за лікаря Храпкова? Що з того, що не зрозуміла любови сильного мужчини й для чистоти свого європеїзму потоптала ту любов?... — Ах, куди я дійду?.. Любов Прохорівна відчувала, що з нею щось негарне, хоробливе твориться... Останнє перехрестя! Вона піде найтяжчим шляхом, аби тільки знов жити. Вона ще раз спробує повернути до себе дочку, Саїда“.

Однак Саїд не хотів її слухати, а як вона спробувала його ще шантажувати заявою, що Тамара — не його дочка, він сказав...

— Кінчено! Он двері! Я не хочу більше слова вашого чути! Ну!..

Ще одна спроба — вбити Саїда кинжалом — і рука Саїдового приятеля відкинула її так сильно, що, падаючи, вона вбилась. Саїд подружився з інтелігентною узбечкою Бімба-хон. Любов Прохорівна згинула марне, ганяючись за рознузданим життям. А хоч читач напевне не симпатизує з тією розбещеною жінкою — він почуває в ній все таки тіло й кров живої, хоч і зовсім неопанованої, людини — це не маріонетка, — що їй підповідають гадки та вчинки.

Бо справді, повну рацію має Саїдів приятель, український письменник Борисюк:

— „Не можна бо так просто відірвати, як серце вирвати з грудей, і кинути під ноги те, що скрашувало, опоетизувало до противности грубий, біологічний акт продовження людського роду. І чи буде повною доба соціалізму, коли в людині не буде розвинуто глибоко-етичних і естетичних відчуттів взаємин? Справа ж бо не тільки в статевих взаєминах“.

VIII

Чи це припадок, що далеко, в азійській Узбеччині, дійшов до такої гадки власне український письменник, названий анонімно Борисюком? Одначе — це підставова гадка, що охоплює в сутній точці взаємовідносини мужчин і жінок, чи, говорячи іншими словами: жіноче питання! Ця туга за „глибоко-етичними й естетичними взаєминами“ — є й основною проблемою, що непокоїть кращих українських письменників, бо тільки в ній добачують вони єдино можливу розв'язку тих взаємин.

І тому з такою елементарною силою виступає в українських радянських повістях проблема сім'ї. А ця сім'я, пущена більшовиками на бистру воду розбурханих індивідуальних пристрастей і химерних настроїв без стриму й контролю, розбилась зовсім.

„Немає, тату, тихої пристані! Є велике море, море без берегів, що бється в хвилях усе, і кого велика хвиля-бурун настигне, тому треба прощатися з життям. Море лютує, тату! Сьогодні я з квитком на далеку плавбу рушаю до нового міста... Не покинути вам, тату, пристань; але покиньте, тату, мрії про тиху пристань, море кругом вас, а не Дніпро. Широке море. Ви з одного боку моря, а я з другого, і далеко-далеко від вас до мене. І ніяк те море переплисти. Щоб не забути, і щоб менше вам думок про Любу... Вона шукала (слухала вас, тату) тихої пристані, але попала на таку станцію, де багато поїздів іде до кращого, але тільки йдуть повз станцію, ніхто її не візьме. А втім може зупинитися вантажний, може пощастить їй виїхати?“

Так писав молодий Арсен до свого батька, Касира, у Дніпровій пристані, що задумав створити працею свого життя тиху родинну пристань для своїх двоїх дітей, але діждався того, що син і дочка вилетіли в світ на нові, бурхливі шляхи, а „тиху пристань“ залишили йому самому. (С. Скляренко „Тиха пристань“).

Розбилась тиха пристань родинного життя, бо діти забажали свободнішого життя. Це — відвічна проблема „батьків і дітей“. Вона нераз розбиває сім'ю. Що більше, родинне життя видається молодим працівникам соціалістичного будівництва вже смішним, як оцій Тані Кааб у романі О. Копиленка „Народжується місто“ (1931—2).

Друга — ще важніша проблема: це відсутність згаданих етичних і естетичних почувань у відносинах між подругами. На їх місце приходять: сурогат химерних хвилевих настроїв, що доводять до необдуманих учинків, подиктованих хвилевим зворушенням. На тому тлі довелося пережити глибоку трагедію донні Анні — Ганні Бачинській у романі Г. Брасюка, що по-мистецьки вмів схопити розклад новітньої сім'ї в Радянській Україні. Поча-

ток був такий звичайний в історії подружого життя. Ганна, „пишна, красива жінка“, дізналась припадково, що її чоловік, славний винахідник Нік, зраджує її з Вандою в Харкові. Причиною того була хвилева нестача сильної волі в Ніка — але Ганна ані не знає про те, ані не пробує з'ясувати собі ті причини. Вона бачить тільки, що:

„Нік підло затуманював їй очі, щоб зробити з неї культурну куховарку й пристойну самицю... Нік мав рацію радити з її наївності й незіпсованості. Він обертав її навколо пальця, як нитку. В дійсності на світ треба дивитись зовсім не тими очима, що дав їй Нік, бо й сам він дивиться іншими очима. Він носить магічне слово „мораль“, щоб забезпечити за собою вигідніше становище власника. К чорту всяку мораль! Бери життя таким, яким воно дається. Будь про око вірною й чесною, а поза тим... О, Нік тепер мусів би її поважати! Він ще не знає, що у неї крім таланту бути вірною криється ще більший талант чесно зраджувати. Ганна тепер не відстане від віку. Вона від сьогодні так закрутиться в коловороті втіхи, що тільки брязки полетять каскадами. І раптом болісно відчула: каскадами липкого бруду й смороду хвороб. Серце щавило прошпилюючим морозом, але десь у глибині ворохнулась капля гарячої крові і вмить прокинулась палюча туга за світом інтимного споріднення, за світом любови“.

І Ганну не ошукало прочуття: вона пішла за „коловоротом втіхи“ й обкидала себе „каскадами лепкого бруду“. Даремне Нік признався їй у своїй помилці, даремне „стояв біля порога, як жебрак, принижений, змучений. — Прости, як можеш“. Однак справа не ладналась: „Нік почав виходити щовечора і Ганна так само залишалась самотня зі своєю нерозгаданою тривоگو. Вона не насмілювалась говорити про неї, бо Нік щораз уникав інтимної розмови; його видимо гнітила присутність Ганни, його гнітив той внутрішній конфлікт, що з ним мусів ховатись від неї. Щораз вони все більше чужились одне одного і Ганна почувала, що той поріг, через який вони не мали можності переступити з початку, тепер виростає в загрозливу стіну... замкненість подружжя ніби легалізувалась. Вони тепер уникали одне одного з неприхованою боязкістю. Ганна роздумувала над тим, яких форм набере їхнє співжиття надалі: Нік буде приходити мовчазний на обід і знову зникатиме на завод, а вона мусить куховарити, щоб за це почути кілька раз на день „дякую“. Можливо, що це нормальні стосунки подружжя, що зістарілося, але Ганна почувала себе ще досить молодою, щоб погодитися з таким станом“.

Ганна піддавалась необережно бажанню жити ширшим любовним життям. І що ж дивного, що коли Ганна знайшлась самотня з дочкою серед гарної лісової природи на дачі, вона зішлась із поетичним музиком Володимиром Андрійовичем? Привела його до матері дочка, Таля. А коли Нік, повернувшись

до Ганни, застав її разом із Володимиром, Ганні довелось стати свідком такої розмови:

„Володимир раптом стрепенувся й рішуче ступив у двері до Ніка. — Не треба, — злякано скрикнула Ганна, — я сама поговорю! — Але Володимир уже був за дверима. — Я з Вами одверто. Я хочу забрати вашу дружину! — Пульс зупинився Ганні від жаху. Як він про неї говорить! Яке він має право? Здавалось, що ту ж хвилину Нік розщепить Володимира на тріски, але на диво Нік з нотою іронії промовив: — Беріть! Вона мені непотрібна. — У ту ж мить до болю морозлива хвиля підборкала Ганну. Вона не встигла скрикнути, як холодом заціпило їй уста, все тіло, все серце“.

Це було перше глибоке приниження Ганни за її нерозважну пімсту. І з того часу почалася Ганнина терниста путь. Таля не хотіла покинути батька й це Ганні боліло. Скоро виявилось, що все те було тільки прикриття непорозумінням і що тієї розлуки не бажав у дійсності ані Нік, ані Ганна, тим більше, що Ванда покинула його.

„Врешті Нік промовив: — Я зовсім не хочу тебе обвинувачувати, а себе виправдовувати. Я є такий, як є. А взагалі обоє ми — люди. Може досі найбільшою нашою помилкою було те, що ми ідеалізували одне одного. Тверезо глянувши, я зробив те, що властиво чоловікові, а ти — що властиво жінці“.

Однак залишилась Таля. Почалось дивне Ганнине й Нікове життя. Таля погодила її вкінці з Ніком, але Володимира вона не покинула. Володимирові була Ганна жінкою, але за згодою обидвох бувала в обидвох. Володимир ставав все брутальніший і Ганна зрозуміла, як багато вона втратила, вирікаючись доброго Ніка. А Нік починав ставати славним, бо винайшов електричний струм великого напруження та почав його пристосовувати практично. Та сталося нещастя — власний винахід убив Ніка. Здавалось би, що для Ганни настала справжня воля. Але тінь скривдженого легкодушно Ніка йшла все за нею. Таля підросла й незабаром Ганна дізналась, що вона, її власна дочка, відібрала їй Володимира. Тоді Ганна пробувала отруїтись, однак її врятували, вона вспіла тільки перегризти руку Володимирові, що кидає їй цинічно:

„Чи ти троїлася б і тоді, коли б віддала дочку „законно“ заміж?... Не забувай, що цій дитині шіснадцять років і що вона тверезіше міркує, аніж ти в свої сорок. Ти вже своє віджила. Ти мала два чоловіки, а до того, мабуть, з двадцять полюбовників... Ти знала перше тільки молоде кохання, а я знав тільки тебе“.

А коли Ганна спитала, чому він відривав її від першого чоловіка Ніка Бачинського, він признає:

„Так, я зробив непростимий гріх перед Бачинським. Але знову ж таки через твою хитру гру на самолюбстві. Та я зовсім не хочу покутувати цілий вік чужі гріхи. Я хочу прожити молодод. Єдина твоя цінність — донька. Я її беру з цілковитим мораль-

ним правом. Досить грати в темну. Знай, що Таля моя жінка, а ти — її мати. Жадного насильства тут нема. Таля мене кохає так само, як я її. — Ганна, трясучись від люті, підвелася на ліжку, ладна вбити супротивника одним поглядом, але Володимир з посмішкою на вустах витримав погляд. В ньому почувалась уже самовпевнена деспотична істота: хай би посміла Ганна дотикнутися до його руками — він не подивився б на її хворість і брязнув би нею так, що тільки пляма залишилася б від її сухорлявої постаті. Але він повернувся й рішуче відійшов. Він своє зробив, а плач його зовсім не обходить”.

Ганна ще хотіла дочку витягнути з того морального багна, грозила їй судом і

„дико скочила з ліжка й стиснула Талі руку: — Паскудице, ти забула, що він мій чоловік? — Таля визивно піднесла очі... — Був твій, а тепер мій, — вона вирвала руку й демонстративно вийшла“.

З того часу Володимир і Таля зовсім не зважали на присутність Ганнини. А тоді не вперше думала Ганна з розпукою: чому Нік так скоро відійшов від неї. Ганна відвідувала Нікову могилу й знаходила там моральну підтримку. Незабаром Ганна дізнається, що ненадійна Нікова смерть не була випадком: його вбили умисне при допомозі Володимира, щоб присвоїти собі його винахід. Та Ганна не вміла довести того. І вона залишилась у Володимира, глядячи з боєм на те, як її Таля скочується щораз глибше в пропасть розпустного життя.

„Ганні стало сумно. Таля не здійснить її надій, як не здійснила й вона, Ганна, своїх намірів... Над нею тяжить утома минулого її життя, втома сьогоднішнього дня“.

Та шкода думати про все: „вона раптом згадує, що не обмірковувала ще меню на завтрашній день“. До того довело її нестримне бажання жити „повним молодим життям“, не зважаючи на долю хоч би власних дітей, вона стала куховаркою для злочинного Володимира, що був чоловіком і їй і її дочці.

Подібний мотив лежить в основі Копиленкового роману „Визволення“, тільки тут того „визволення“ від семейних звязків бажає мужчина, діяльний Петро Гамалія, що покинув, як уже знаємо, глибоко йому віддану, але надто поєдинчу для його ширших поглядів Ульяну, й опісля виправдувався перед сином:

„Усю свою енергію, всі сили я віддавав, коли боровися на фронтах, так само й тепер роблю, як умію, відбудовуючи наше господарство... Є в кожній людині і в нас, партійців, теж трохи все ж таки свого, особистого життя. Отой малесенький куточок, оті чотири стіни, де людина хоче зостатися на одинці, або з найближчим другом, чи як там його назвати. До того куточка ніхто не має права втручатися. Своє особисте життя я творю сам. Ти мене розумієш?.. І не будеш питати, чому я зробив так, а не інакше. Конкретніше: чому я зійшовся із другою? Бачиш, про різні особисті міркування й бажання я говорити не буду. Але я ніколи не осуджу того, хто в цій справі, справі родинного

життя, навіть зробить якусь величезну помилку. У нас, у більшовиків, ще не вироблено певної моральної норми, закону, що регулював би такі справи. Може тому, що в нас немає часу цим зайнятися, а може тому, що в нас немає ще сталого побуту. Побут формується віками, а після революції не минуло ще й десять років. — Але це не дає відповідальному партійцю покидати на злидні свою дружину з дітьми і сходитися з якоюсь непманкою, — з краплиною отрути в цих словах і в тоні перебив Сава. — А це ще невідомо. Перш за все хто тобі сказав про непманку? Подруге, я всіх зусиль прикладав, щоб допомогти вам, але я не міг зламати Уляниної упертості. І найголовніше: давай не говорити „своя“, „твоя“ дружина. Коли ми йшли, руйнуючи все старе, ми змітали на своєму шляху палаци, маєтки, будинки. Ми розруйнували міцно сформоване кошашище колишньої Росії і сполохали різну болотяну тварюку великоросійського міщанства. Тоді ми йшли проти власності. Все було твоє, моє, їхнє, інакше кажучи, спільне, пролетарське. А після непи, коли з'явилися жирні вітрини і масні пики спекулянтів, знову з'явилося оте саме „своє“. Але ми також звільнили і жінку, надали їй всіх прав і мене завжди ображає, глибоко мучить, коли я почую, як хтось каже — моя дружина, або ще гірше — моя жона, мій муж. Так колись казали „моя крамниця...“ — На превеликий жаль, надто ретельно всі виконують лише в один бік отаку філософію... те, що розуміємо ми з тобою, інші не розуміють і не можуть зрозуміти — посміхнувся Сава“.

Сава мав не тільки в тому рацію — життя не все йде в парі з теорією. Нова Гамалієва жінка, Маряна, стала випадково любовницею його власного сина, він сам випадково поранив автомобілем Уляну, що не могла його забути й приїхала за ним, хоч поглянути на нього. При хорій Уляні сходяться: син, батько і Маряна, але для Маряни вже не було місця. „Визволення“ з родинних зв'язків закінчилось поворотом Гамалії до Уляни.

Однак звільнення жінки від родинних зв'язків наступає не тільки під впливом хвиливого подратованого афекту, або з волі чоловіка, що йому сприяла жінка; воно наступає і з продуманої волі самої жінки, як це діється з героїнею Кротевичевого роману.

„Може завжди жило в мені щось, що ніколи цілком не замирялося з моїм поневоленням“ — каже вона сама про себе. Вихована без родинного оточення в Дитячому Притулку, Олена просто не була здібна до справжнього родинного життя. Бо тільки так хіба можна пояснити її зрештою мало зрозумілу поведінку з її чоловіком Андрієм. Він знайшов Олену поранену на шосі, куди вона попала серед найважчого бідування. І ось Андрій, директор фабрики, бере її за дружину, але чомусь не може її прихилити до себе. Олена постійно глядить на Андрія з підзорами й недовірою. Вона не може погодитись із його поглядами на здисциплінованість міщанської родини, її дратують Андрієві відносини до неї, до дітей, до рідні до партії й под. Словом, маємо перед со-

бою якусь дуже химерну жінку, що не може перенести ніяких розходжень із своїми поглядами з боку найближчого оточення, що хотіла б, щоб усі їй поступались, а вона нікому. І, розуміється, Олена покидає свого чоловіка, приневолює Андрія погрозами віддати їй дітей і починає працювати в Дитбудинку, що заступає їй сімю. З тріумфом проголошує вона:

„О, моя шановна, не дивіться так здивовано на мене — я ж бо не винна, що звільнилась від усього того, що ще так щупко тримає вас у своїм полону... що можу вже робить і те, і се, зовсім не зважаючи, чи то буде пристойно з вашого погляду“.

Та найцікавіше, що вона здобуває за таку поведінку признання Андрієвої мами, що її власний син, після конфлікту з Оленою, вмовляє покинути його дім — вмираючи, ця жінка, із старими поглядами, висловила Олені свою вдяку за те, що почула від неї: „багато я передумала за оцей місяць, далеко більше, ніж за все життя своє“. Одначе все ж читач мало переконаний Олениними вчинками. Одначе, не зважаючи на те, що Оленина постать не зовсім ясна для читача — може власне тому вона якась ближча до живої людини, ніж багато зрозуміліша Дарка Безфамільна у Яволовської, бо Дарчині вчинки надто підібрані для агітаційно-партійної пропаганди так, що ця безпритульна показує мало мистецьких елементів.

Отже родина — розбита. Але подружжя признається все вищою формою співжиття між чоловіком й жінкою, і тому часто повісті згадують про шлюб. Ясна річ, не є це церковний шлюб, а тільки реєстрація подружжя в уряді (загсі); до того така реєстрація не є конечна й часто читач, стрічаючи подружжя, не знає, чи воно загалом може бути урядово зареєстроване. В романі „Юхим Кудря“ сільський більшовик виразно відкидає церковний шлюб:

„А ранком закохана пара стояла в комісара. — Яке ж це вінчання? — сміялась Одарка. — Ніякого вінчання! — теж усміхнувся комісар, Андрій Тихонович. — Це так собі, торговий договір, хто порушить цей договір — під суд його!... — Та так таки й обійдеться без попа? — ніяково цікавилась повна щастя... Одарка. — Якось обійдемось, може... — кинув їй Данило, розчиркуючи своє прізвище в комісарських книгах. — Розпишіться, молодиче...“

Але є ще оригінальніше подружжя. Стара Надія Степанівна в романі Н. Забіли таке розповідає про шлюб своєї молодшої дочки, інженерки комсомолки Галини:

— „Хіба ж з цією молоддю договоришся? Хіба дізнаєшся, що та як? Я з самого початку була проти цього шлюбу. Але ви знаєте, що суперечити молоді не в моїх принципах. Я й не казала їм нічого — хай живуть, як знають, — кожний бо сам кує собі щастя. Позналилися вони в інституті, однокурсники, студенти. Спочатку завітали разом, іспити готували, складали... А потім, одного дня, дочка мені заявляє, що вона одружена... Що? Як? Коли? — „Та вже понад три місяці. Не хотілося тобі

раніше казати, мамо, бо не знала — чи це „всерйоз та надовго“, чи так тільки, спроба... Ну, а тепер іду до лікарні... — А він же як, чоловік, твій, чи так, просто, як це тепер називається? — А вона сміється: — Не турбуйся, мамо, — законний чоловік. Спеціально заради тебе до загсу вчора ходили, от бачиш: „запис про шлюб“, — не стану ж я для такої дрібнички порушувати спокій твоїх ретроградних поглядів... Три місяці, як одружена, вчора до загсу, а сьогодні тільки про це матері сказала та до лікарні йде, — як це вам сподобається?... А далі — вибралася вона від мене, поїхала з ним разом на практику, ще зиму окремо від мене жила. Заходила інколи... забіжить на хвилинку, про інститут, про іспити, про комсомол — і побігла знов. Коли це рік тому... приходять з валізкою, з портфелем. — Ну, мамо, приймай назад „блудную доч“! Розлучилася з чоловіком, хочу знову з тобою жити. Гадаю, що ти нічого не матимеш проти внука?... Отак і живемо ми з того часу: вона на роботі, я з Лесиком. Лесикові скоро вже рік буде. Мені, правду кажучи, нічого веселіше, ніж одній жити, та тільки дивуюся я все ж таки нашій молоді... — А що ж він, чоловік її? — Ні разу й не заходив. Сина й не бачив. Дочка й прізвища своє синові дала. Чи бачиться вона з ним, які там у них взаємини, не знаю нічого“.

Наслідки такого подружжя прийшлося заплатити дитині: вона померла. А тоді батько дитини Андрій говорить Галині.

„Багато ти віддала дитині?... Я може й не бачив його ніколи, але ж я знаю і це я тобі вже не вперше говорю: з тебе мати була така ж, як з мене батько... Я не заперечую — з мене батько нікудишній, тому то я й не хотів ним бути. Але, на мою думку, значно чесніше перед суспільством, перед майбутніми поколіннями, перед нашими дітьми — визнати, що не маєш права бути батьком і одмовитися ним бути, ніж так, як ти: взяти на себе відповідальність і не зможти донести її... Ти ж знала, що в тебе робота, комсомол, учоба, громадські навантаження. Знала, що відмовитися від цього не зумієш, не зможеш. Значить, ти знала наперед, що дитині ти зможеш віддати лише невеличкі рештки свого часу, свого життя. Так як же ти наважилася взяти все ж таки відповідальність за це маленьке життя, за це створіння, що вимагає цілковитої відданості, самовідреченості від матері? Як посміла ти віддати на поталу, покинути на призволяще нашого сина, мого сина?... Це ж злочин — ти розумієш. І не тільки передо мною, перед дитиною — це злочин перед суспільством“.

Так деклямував той Андрій, що ніколи не бачив свого сина, що навіть не був на його похороні. Та найцікавіше, що він ще раз сходиться з Галиною, що завважує:

„Не камінь, і я піддалася... він був знову моїм чоловіком протягом близько двох місяців“, але вкінці вони розійшлися остаточно й Андрій одружився з іншою.

Отже, як ми бачили, за таку легковажну й нероздуману розлуку платять не тільки жінки, але й інколи чоловіки й передусім діти. Тому в українських радянських повістях вьється тісно з жіночим питанням також дитяче питання. Погляд на дитину починає змінатись, але й самі діти змінюються:

„Бо Володислав — дитина в романі Г. Епіка „Перша весна“ — не потребував ні ефемерної, вигаданої слинявими інститутками та сентиментально дешевенькими поетиками „материні ніжності“, ні „батьківського ока“, що, як і „материна любов“, відоме тільки своїм майже тваринним егоїзмом. Бо саме він визначає батьківське ставлення до дитини, як до „священної“ непорушної власности, відриває її від потрібного... колективного оточення, тримаючи її, цю „дуже цікаву“ цяцьку, між ганчірками та брудом „щасливої, зразкової“ родини, отроює цілі покоління будівників майбутнього традиціями й ідеями старого смітника. Тваринний егоїзм батьківської любови призводить до найгіршого паскудства, узаконненого віками й правом. Тішачися дитиною, він призводить її до нудної, сірої одноманітності, обмежує тюрмою родинної кухні її соціальний досвід, виховує з них безвольних, тупих людей з обріями і смаками власного кутка“.

Героїня Кротевичевої повісти застановляється над тим, як погодити звільнення жінки з обов'язками матері. Вона сама любить дві свої донечки, стежить заповідливо за їх розвитком, намагається вплинути на їх виховання, але замість найпростішого способу виховати діти: гарного влаштування сім'ї, вона пропонує таку складну програму спільного „міста дітей“, що має заступати індивідуальну сімю:

„I. Жінка заявляє про своє бажання мати зв'язок зі своєю дитиною. І тоді вже до року, до закінчення годівлі дитини молоком матері вона не має права без поважної причини... відмовитись від цього. Спеціальні засоби сполучення возять її потрібне число раз до дитини з місця проживання та праці. Вночі їй навіть дається ліжко біля дитини. Дні відпочинку вона теж проводить біля неї. II. Жінка зразу ж рішуче відмовляється від дитини — і втрачає, розуміється, всяке право на неї. Але вже й одно те, що вона виконала обов'язок свій щодо продовження роду, надає їй право деякої допомоги на випадок інвалідности... Минає рік. I. Жінка вдруге може відмовитись від зв'язку з дитиною. За виконання часткове (годовля) обов'язків матері вона одержує в належнім випадковій допомогі не тільки від комуни, а в декіль частині і від спроможної потім на це дитини. II. Жінка бажає бути матір'ю й надалі дитині. Вона входить тоді, як рівноправний член, до ради колонії, має крім того право контролю й апеляції до найвищої ради всіх дитячих установ. Кожної декади дитина може провести день у матері. Право її на допомогу збільшується. Минає сім років. I. Втретє мати має право відмовитись від дитини. II. Коли ж ні — теж вступає до ради школи“.

з правом контролю й апеляції. Крім того кожного вихідного дня (двічі на декаду) дитина перебуває в матері. Розмір допомоги, розуміється, ще більший. І останній період: чотирнадцяти — п'ятнадцяти років дітей. Закінчення нормальної трудшколи. Не тільки мати, але вже й дитина заявляють про своє обопільне бажання або повного родинного зв'язку, або цілковитого роз'єднання. І в позитивному випадкові дитина переходить з дитбудинку до матері назавжди, підлягаючи постійному контролеві трудових одиниць, де продовжує вона свою освіту“.

Оце має бути те звільнення жінки від дитячої кімнати. Як відбивається на дитині така, не кажемо вже розлука з матір'ю чи недобровільна, як у Дарки Безфамільної, чи добровільна, як у Галини, але вже саме розбиття родинного життя, як у донни Анни, чи у Гамаліїв — про це говорять українські радянські повісті й романи з дивною однодушністю. Ані жінка, ані дитина не осягає в тих повістях тоді щастя — навпаки, це доводить до важких катастроф.

Зрештою, вихованню дитини поза родиною присвятили українські радянські повістярі ще мало місця. Почини дитячих ясел при робітничих комунах пробує зобразити Забіла — фабричні робітниці уладжують добровільно примітивні дитячі ясла; сільський притулок для дітей малює кількома загальними рисами Головка в романі „Можу“; ширший, але агітаційний образок дитячого життя, інколи дуже важкого, в сільській незаможницькій комуні дає Гордієнко; поза тим маємо ще приюти й притулки для дітей, улаштовані на стару моду, у Кротевича й Яволовської.

З дитячих установ стелиться перед дитиною, позбавленою батьківської опіки, подвійний шлях: або вона опиниться в комсомолі, де переживає долю, змальовану Кириленком та Первомайським, або вона дістається на вулицю — а тоді жде її жахливе життя на самому суспільному дні. Страшні картини, що морозять кров, із життя таких безпритульних „вуркаганів“ — „пацанів“ (передовсім одеських) дав І. Микитенко в своїх творах „Вуркагани“ (1929) і „Ранок“. На жаль, Микитенко розповідає про життя безпритульних хлопців, що живуть у справжній пропасті нелюдської біди та неймовірних злочинів — про безпритульних дівчат він не згадує.

X

Отакий образ жіночого питання розгортають українські радянські повісті й романи. Важне ще, наскільки цей образ відповідає справжній дійсності й наскільки він мистецький. З того боку вражають читача дві риси, що надто часто повторюються в тих творах. Передовсім найчастіше дрібніші, рідше ширші протиригійні випадки. Майже все, як згадано, є вони дуже низького сорта, крайнє нетактовні, брутальні й до того за часто так дуже не вгадуються з цілістю, що псують повістеву структуру й викликають осоружне вражіння. З того виходить ясно, що такі проти-

релігійні випадки не подиктовані справжнім життям чи мистецькими міркуваннями. Вони роблять вражіння елементу чужого, вставленого насильно — тобто накиненого урядовим курсом. Тільки в дуже нечисленних випадках є вони відблиском справжнього життя.

Друга така, ще багато яскравіша риса — це вихвалення совітського будівництва. Ця риса налягла важкою зморою на наші радянські повісті і просто зруйнувала їх мистецький рівень, заваливши акцію дешевою агітацією. Тому всім жіночим постатям, що визначаються в повістях на полі совітського будівництва, бракує справжнього життя — це якісь стипізовані агітаторки-маріонетки, що деклямують усе ті самі, вивчені фрази. Такі будівничі інженерки, сільські агітаторки, колгоспниці, комунарки, промовниці на мітингах, і деякі комсомолки мають не багато справді людського, живого; з мистецького боку є вони невдатні, бо позбавлені творчих індивідуальних рис. Багато живіші є деякі постаті бойових фронтовичок — бойовий динамізм оживляє їх мимохіть і різьбить їх по-мистецьки. Зате там, де жінка виступає як тільки жінка, а не як партійна, виявляє вона все повну життєздатність і пориває читача бурєю елементарних почувань, творячи справді мистецькі, повні переконливої сили постаті. Та до вершків чистої поезії доходить жінка у глибоко продуманому символі. Отже українська радянська повість відбила в загальних рисах — справжню сучасну дійсність: розбиття родини, захитаної й без більшовицької пропаганди; визволення жінки до нового, ніби повного життя, не звязаного релігійними, родинними, чи економічними обставинами; повний хаос у відношенні жінок до мужчин, спричинений більшовицькими розпорядками; деколи справді незavidне становище жінки серед тих революційних відносин; і найважніша річ — велика загроза для існування дитини. Але хоч цю загальну дійсність схопили українські радянські повістярі вірно, то деталі нашим повістярям не все вдалось; їх жіночі постаті деколи мало мистецькі — і то не вважаючи на те, що українські радянські повістярі часто орудують прекрасно романістичною технікою, здобутою важкою працею над собою в сумлінних студіях над європейською повістю.

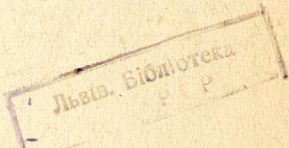
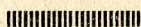
І тільки там, де український радянський повістяр умів стати на власному ґрунті, де він умів відхилитись від тієї агітаційної теорії — створив він живі й мистецькі жіночі постаті. Жінки українки з давніми виразно зазначеними національними зверхніми рисами — властиво немає тепер в українській радянській повісті. Її заступило інакше розуміння справи: виступають істотні риси української жінки, що відрізняють її яскраво від сірої більшовицької буденщини. Прототипом тих жінок являється росіянка Аглая у „Вальдшнепах“ М. Хвильового. Бо це, щодо жіночої психології, рівнодушне, якої народности така жінка: росіянка, тюркиня, алтайка чи й українка. Але всіх їх характеризує психологічний індивідуалізм, що прямує до повного визволення жінки та до вияву її енергійної вдачі, що домагається

належного місця у світі. Це виразний протест проти більшовицького змеханізовання жінок. І тому нас захоплюють такі Аглаї, чи навіть донни Анни, або Любки Прохорівні, хоч із морального боку вони нас навіть, як згадано, гнівають і обурюють. Зрештою, й самі письменники підкреслюють страшні наслідки такого нестримного індивідуалізму для самої жінки, але з другого боку не бачать без нього справжньої людини. І в тому українські повістярі найбільше відхилились від загальної теорії, не вважаючи на крик офіційної критики, що це — явна контрреволюція.

На такому тлі й виростає спроба створити новий етичний ідеал, коли християнську етику не допускають урядово. І тут звважаємо дуже помітні явища, що свідчать про те, як поважно ставляться до своїх завдань справжні письменницькі таланти в Радянській Україні. Вже згадано про важний мотив повороту вуличних дівчат до суспільного життя — але цей мотив лежить загалом у програмі комуністичної партії. Зате цікавіші є гадки про родинне життя й про становище дитини. Тут стоять українські письменники перед двома контрастовими явищами: з одного боку повне визволення жінки з увагою на її індивідуальні й чуттєві вимоги — з другого: неможливість погодити ті принципи власне з самою жіночою природою. Переміг рішуче клич за сильною, самостійною жінкою — але всі автори показують, як така жінка заломлюється у своїх почуваннях. Всі автори показують, що розбити родину дуже легко, але разом із тим вони й показують, якою справжньою катастрофою є для жінки оте розбиття родинного звязку та бажання нестримного, все „молодого“ життя. Треба признати, що проблему родинного огнища поставили бодай деякі кращі українські радянські повістярі болюче поважно. Жіночі проблеми з того боку вони не розв'язали, бо без вповні християнських поглядів годі її розв'язати, але їх жіночі постаті все важко покутують за легкодушне розбиття родинного звязку і передовсім за нервозне бажання жити, за всяку ціну, т. зв. повним, все молодим життям.

Щодо дитини, то, щоправда, деякі повістярі заговорили про тваринність батьківських та материнських почувань, але всі кращі автори показують, як страшно відбивається на дітях розбиття домашнього огнища й передовсім відсутність материнської опіки.

Отже хоч як намагаються урядові кола знищити самостійну ідеологію українських письменників, вона стихійно проломлює накинені їй кайдани і намагається витворити самостійний світогляд. При чудовій, пребагатій мові, при широкій, всесвітній тематиці, при високо вже розвиненій техніці, при постійній, упертій праці авторів намагаються бодай кращі українські радянські повістярі і на ідеологічному полі унезалежнитись від більшовицьких поглядів, досягнути свої власні завдання і створити своєрідні мистецькі твори.

80 kon.

1 pyś 29 kon

(1986)

PA

1196

рл 1196

Я. Гординський

Жіноче питання